

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра політології та соціології**

УДК _____

Допущено до захисту
Завідувач кафедри
Чупрій Л.В
«_____» _____ 2026 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

На здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр» на тему:

«Політичні аспекти формування культу особи Й. Сталіна»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 052 Політологія

Виконав:

Студент 4 курсу ПОЛБ-1-22-4.0д

Дорош Владислав Ігорович _____ (підпис)

Науковий керівник:

Доктор політичних наук

доцент кафедри політології та соціології

Панасюк Леонід Валерійович _____ (підпис)

Київ – 2026р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	5
1.1 Поняття та сутність культу особи в політичній науці.....	5
1.2. Методологічні підходи до вивчення культу особи у тоталітарних режимах.....	15
1.3. Ідеологічні та психологічні механізми формування культу особи.....	16
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КУЛЬТУ ОСОБИ Й. СТАЛІНА.....	20
2.1. Еволюція радянської політичної системи у 1920–1930-х роках.....	20
2.2. Роль партійного апарату у створенні сталінського образу.....	24
2.3. Пропагандистські та репресивні механізми легітимації влади.....	29
2.4. Вплив внутрішньопартійної боротьби на посилення персоналістської влади.....	32
РОЗДІЛ 3. ІНСТРУМЕНТИ ТА ПРАКТИКИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУ ОСОБИ Й. СТАЛІНА.....	35
3.1. Політична пропаганда, міфотворчість і засоби масової інформації у створенні культу особи Й. Сталіна.....	35
3.2. Використання мистецтва, освіти та історичної пам’яті для формування культу особи.....	38
3.3. Репресивна політика як механізм утримання особистої влади.....	40
3.4. Роль культових ритуалів, символів і публічних виступів у забезпеченні підтримки культу особи Й. Сталіна.....	45
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУ ОСОБИ Й. СТАЛІНА.....	47
4.1. Вплив культу особи на структуру радянської держави.....	47
4.2. Десталінізація та переосмислення політичної спадщини після 1953 року..	52
4.3. Відображення сталінського культу в сучасному політичному дискурсі.....	55
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	65
ДОДАТКИ.....	69

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема формування та функціонування культу особи є одним із ключових аспектів вивчення тоталітарних політичних режимів ХХ століття. Особливе місце у цьому контексті посідає феномен культу особи Йосипа Сталіна, який став символом радянського тоталітаризму та значно вплинув на розвиток політичної культури, суспільної свідомості й системи управління в СРСР.

Політичні аспекти формування сталінського культу мають першорядне значення для розуміння механізмів концентрації влади, маніпуляції масовою свідомістю, а також формування політичної легітимності в умовах репресивної держави. Дослідження цього явища дозволяє не лише переосмислити історичні процеси радянського періоду, а й провести паралелі із сучасними тенденціями політичного персоналізму, які знову проявляються у світовій політиці.

Вивчення політичних чинників формування культу Сталіна має також важливе значення для українського суспільства, оскільки наслідки тоталітарної ідеології продовжують впливати на політичну культуру, пам'ять та ідентичність українців.

Об'єкт дослідження – культ особи як суспільно-політичний феномен.

Предмет дослідження – політичні механізми, інституційні та ідеологічні чинники формування культу особи Й. Сталіна.

Мета дослідження: розкрити політичні аспекти формування культу особи Й. Сталіна, проаналізувавши інструменти, механізми та наслідки цього процесу в контексті розвитку радянської політичної системи.

Завдання дослідження

- проаналізувати теоретико-методологічні підходи до вивчення феномену культу особи;
- визначити політичні, економічні, соціальні та ідеологічні передумови формування сталінського культу;

- дослідити роль партійних і державних інститутів у процесі створення та підтримання культу особи;
- дослідити політичні, освітні та культурні інструменти та механізми формування культу особи Й. Сталіна;
- оцінити політичні, суспільні та культурні наслідки функціонування культу особи Й. Сталіна.

Методи дослідження. У роботі використано міждисциплінарний підхід, що поєднує історико-політичний, порівняльний, системний та структурно-функціональний методи. Застосовано метод контент-аналізу пропагандистських джерел, історико-ретроспективний аналіз та елементи дискурс-аналізу.

Наукова новизна. У роботі здійснено комплексний аналіз політичних механізмів формування культу особи Сталіна як складової радянського тоталітаризму. Виявлено взаємозв'язок між інституційними практиками, партійною ідеологією та масовою пропагандою у процесі створення персоналістського політичного режиму.

Теоретичне і практичне значення роботи. Теоретичні положення дослідження можуть бути використані у подальших наукових працях із політології, історії політичних учень, психології мас і комунікацій. Практичне значення полягає у можливості застосування результатів для аналізу сучасних авторитарних тенденцій і розробки політичних стратегій, спрямованих на запобігання формуванню нових культів особи.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Поняття та сутність культу особи в політичній науці

Проблема культу особи та його впливу на політичну систему і суспільство викликала значний інтерес у дослідників різних історичних періодів і наукових шкіл. Історіографія цього явища охоплює роботи як західних, так і вітчизняних учених, які аналізували механізми формування персоналістської влади, ідеологічні та психологічні чинники культу особи, а також його соціальні, політичні та культурні наслідки.

У радянській історіографії 1950–1980-х років культ особи Йосипа Сталіна здебільшого досліджувався через призму політичної боротьби та внутрішньопартійних процесів. Ключовими джерелами стали архівні документи Комуністичної партії, промови та публікації того часу. Науковці аналізували роль Сталіна у формуванні тоталітарної системи, способи мобілізації суспільства, пропагандистські практики та наслідки для політичної культури. Проте офіційна радянська історіографія часто ідеалізувала або замовчувала негативні аспекти культу особи.

Після XX з'їзду КПРС у 1956 році й початку процесу десталінізації дослідження цього явища набули критичного характеру. Роботи радянських і пострадянських істориків, таких як А. С. Яковлев, Р. К. Пихалов та інші, розкривали механізми формування культу особи, соціальні та психологічні наслідки для населення, а також його вплив на політичну систему. Особлива увага приділялася аналізу пропагандистських технологій, цензури, репресивного апарату та способів контролю над масовою свідомістю.

У західній науковій традиції проблема культу особи досліджувалася в контексті тоталітарних режимів XX століття. Класичні роботи Г. А. Аронса, Х. Аренда та Л. М. Лейна розкривали ідеологічні, психологічні та соціальні чинники, що сприяли концентрації влади в одній особі, аналізували політичну психологію лідера і його послідовників, механізми масової мобілізації та

формування колективної ідентичності. Також значну увагу приділяли порівняльному аналізу сталінського культу особи з феноменами в нацистській Німеччині, фашистській Італії, КНДР, Кубі та інших авторитарних державах [11, с.213].

Сучасні дослідження поєднують історичний, політичний та психологічний підходи, вивчаючи культ особи як комплексне соціально-політичне явище. Вони використовують архівні матеріали, публікації того часу, мемуари, інтерв'ю з очевидцями, а також методи соціальної психології і політичної науки. Особливу увагу приділяють аналізу взаємодії ідеології та масової свідомості, ролі медіа та пропаганди, а також тривалого впливу культу особи на політичну культуру та політичну поведінку громадян.

Феномен культу особи є складним історико-соціальним і політичним явищем, яке виникає в умовах концентрації влади в руках однієї людини, відсутності політичного плюралізму та свободи думки. Подібні прояви єдиновладдя набули широкого розповсюдження у ХХ столітті в ряді країн світу — в Італії за правління Беніто Муссоліні, у Німеччині за Адольфа Гітлера, у Китаї за Мао Цзедуна, у Румунії за Ніколає Чаушеску, у Кореї за Кім Ір Сена та його спадкоємців, а також у Радянському Союзі, де цей феномен досяг найбільшої інтенсивності в часи Йосипа Сталіна.

Саме радянський варіант культу особи став класичним прикладом політичного персоналізму тоталітарного типу. У період сталінського правління обожнення керівника набуло всенародного масштабу, стало частиною державної ідеології та інструментом легітимації абсолютної влади. Після смерті Сталіна відбулося його публічне викриття, що сприяло частковій десталінізації радянської системи, проте сам механізм політичного культотворення продовжив існувати у видозмінених формах.

Історичні корені цього явища сягають давнини. Витоки культу особи можна простежити у релігійній сфері, зокрема в обожнюванні предків та культових практиках стародавніх суспільств. У цивілізаціях Давнього Китаю, Індії, Греції та Риму широко побутувало поклоніння померлим правителям і

героям, яких вважали посередниками між людьми та божествами. Саме ці релігійно-обрядові традиції стали своєрідним прототипом подальшого політичного обожнення вождів, коли сакральні елементи релігії були перенесені у сферу політики.

Таким чином, культ особи постає не лише як політична технологія утримання влади, а й як соціально-психологічне явище, засноване на міфотворчості, пропаганді та маніпуляції масовою свідомістю. Він поєднує в собі елементи ідеології, символізму, релігійного поклоніння та політичного контролю, утворюючи замкнену систему, в якій влада стає самодостатньою і недоторканною.

Повага та шанування, якими сучасники й учні оточували таких духовних учителів, як Будда, Ісус Христос і пророк Магомет, після їхньої смерті поступово переросли в обожнення цих постатей. Згодом саме культ їхніх особистостей став підґрунтям для формування і розвитку трьох провідних світових релігій — буддизму, християнства та ісламу. У цьому процесі обожнення індивідуальності духовного лідера відіграло ключову роль у перетворенні його вчення на глобальну ідеологічну систему, здатну впливати на суспільну свідомість і політичні процеси [9, с. 330].

Однак феномен надмірного звеличення людини не обмежується лише релігійною сферою. Протягом історії людства спостерігається тенденція до створення своєрідних «світських культів», у яких влада, слава чи військові заслуги окремої особи набувають сакрального значення. Таке піднесення індивіда до рівня символу чи ідеалу найчастіше супроводжувалося навмисним формуванням його позитивного образу через мистецтво, літературу, архітектуру, офіційні церемонії або державну пропаганду.

Особливо яскраво ця тенденція проявилася у політичній сфері, де здавна виникали культи монархів, імператорів і полководців. У Стародавньому Єгипті фараонів вважали земним втіленням богів, у Римській імперії імператорів обожнювали за життя, а титул *dominus* — «государ» — передбачав від підданих безумовне підкорення та шанобливе, майже рабське ставлення. Такий тип

відносин закріплював у суспільній свідомості ідею абсолютної влади, що сприймалася не лише як політична необхідність, а й як священний обов'язок підданих перед правителем.

У ширшому сенсі це свідчить про глибинну потребу суспільства в персоніфікації влади, у пошуку харизматичної фігури, здатної символізувати єдність, силу й стабільність. Саме ця психологічна й культурна схильність людства до обожнення лідерів у подальшому стала ґрунтом для виникнення політичних культів особи у ХХ столітті, зокрема сталінського, гітлерівського чи маоїстського типу, які поєднували елементи сакралізації влади з тотальним політичним контролем.

У період правління імператора Августа в Римській імперії було встановлено традицію щорічного принесення присяги на вірність монархові, що охоплювала не лише схвалення його минулих дій, а й безумовну підтримку всіх майбутніх рішень. Ця практика сприяла формуванню нового типу політичної культури — сакралізації верховної влади, коли особа правителя поступово набувала майже божественного статусу. Таким чином, імператор постав не просто як глава держави, а як символ її єдності, стабільності та сили.

Починаючи з періоду правління Нерона, ім'я *Цезар* втратило індивідуальне значення і перетворилося на почесний титул, що позначав верховного правителя Римської імперії. Відтоді титул *цезар* став синонімом абсолютної, практично необмеженої влади, уособленням єдиновладдя, заснованого на підпорядкуванні, вірності та страхів перед владою.

Ідеї цезаризму, тобто зосередження влади в руках однієї особи за підтримки державного апарату, не зникли після занепаду Риму. Навпаки, вони набули нових форм і впливали на розвиток політичних систем наступних епох. У добу Середньовіччя ця традиція виявилася у феномені «божественного права монархів», коли королі вважалися намісниками Бога на землі. Згодом, у період становлення буржуазних відносин, ідеї цезаризму проявлялися у прагненні правителів зберегти особисту владу під прикриттям реформаторських або національно-патріотичних гасел.

У XIX–XX століттях концепція сильної одноосібної влади знову відродилася у вигляді політичних режимів авторитарного та тоталітарного типу. Від Наполеона Бонапарта до Беніто Муссоліні, Адольфа Гітлера та Йосипа Сталіна — усі вони використовували римську традицію цезаризму як ідеологічне виправдання свого політичного панування. Їхнє правління характеризувалося культом сили, централізацією управління, міфологізацією особистості лідера та підміною громадянської лояльності ритуальним поклонінням [15, с. 246].

Отже, цезаризм можна розглядати як універсальну історико-політичну модель, що періодично відтворюється у різних формах залежно від конкретних соціально-політичних умов. Його сутність полягає у прагненні до персоніфікації державної влади, коли правитель стає не лише головним політичним діячем, а й центральним символом держави, уособленням її величі та непорушності.

Надмірне піднесення ролі та значення окремого політичного лідера в історії є ключовою ознакою феномена культу особи. Така форма політичної свідомості ґрунтується на гіпертрофованому поклонінні керівникові, якому приписують надзвичайні здібності, непомильність і виняткову історичну місію. Культ особи — це не лише наслідок, а й важливий чинник становлення тоталітарних режимів, адже він сприяє концентрації влади, усуненню політичної конкуренції та придушенню критичного мислення в суспільстві. Водночас подібні прояви, хоча й у пом'якшеній формі, можуть спостерігатися й у авторитарних або навіть у формально демократичних державах, де харизматичний лідер стає символом державності та гарантом стабільності.

У XX столітті найяскравішими прикладами політичного культу особи стали фігури Кім Ір Сена та Кім Чен Іра в Північній Кореї, Фіделя Кастро на Кубі, Саддама Хусейна в Іраку, Муаммара Каддафі в Лівії та низки інших лідерів, чия влада поєднувала елементи диктатури з ідеологічною сакралізацією. Проте саме в Радянському Союзі за правління Йосипа

Віссаріоновича Сталіна цей феномен досягнув найбільшого масштабу [19, с.364].

Культ особи в політичній науці визначається як специфічний феномен, що характеризується надмірним ідеалізуванням ролі окремого політичного лідера в житті держави та суспільства. Він проявляється через концентрацію влади в руках однієї особи, підпорядкування політичних інститутів, управлінських структур та суспільних процесів інтересам лідера, а також через формування у громадській свідомості образу «недоторканного» або «батька нації». Культ особи поєднує політичні, соціальні та психологічні аспекти впливу, завдяки чому лідер стає ключовим координатором політичної, ідеологічної та культурної сфери.

До основних складових політичного культу особи належать: персоніфікація влади, коли політична система концентрується навколо конкретної постаті, що стає символом держави та її ідеології; ідеологічне обґрунтування, яке забезпечує легітимність влади лідера та виправдовує необмежене управління; маніпуляція суспільною свідомістю через створення і підтримку міфу про виняткові здібності, досягнення та моральну досконалість лідера, поширення пропагандистських наративів для посилення його авторитету; а також контроль над політичною, культурною та інформаційною сферами, що передбачає обмеження інакомислення, придушення опозиції та будь-яких проявів критики на адресу влади [2, с.145].

У політичній науці культ особи вважається характерним для тоталітарних режимів, де концентрація влади та ідеологічна мобілізація населення забезпечують абсолютний контроль над суспільством. Водночас, його риси можуть проявлятися і в авторитарних, а інколи навіть у демократичних системах, особливо за умов сильно персоналізованого лідерства та недостатньо розвинених механізмів контролю та балансів влади.

Сутність культу особи полягає в тому, що він формує залежність громадян від лідера, знижує критичне мислення, обмежує політичну ініціативу та демократичну участь населення, водночас створюючи стабільність влади й

концентрацію політичного контролю в руках одного суб'єкта. У науковому вимірі дослідження цього явища дозволяє глибше зрозуміти механізми тоталітаризму, персоналістського правління та процеси формування політичної легітимності, а також виявити соціальні, психологічні та культурні чинники, що сприяють виникненню та підтриманню культу особи в різних політичних системах і історичних умовах.

Культ особи — це форма політичного панування, притаманна тоталітарним системам, у якій відбувається надмірне звеличення лідера, його обожнення та приписування йому надзвичайних, майже надлюдських якостей. Сам термін походить від латинського *cultus* — «шанування», «поклоніння» і вказує на сакралізований характер влади, коли політична постать перетворюється на об'єкт віри, а не раціонального оцінювання [1, с.134].

Культ Сталіна став не просто інструментом політичної пропаганди, а системоутворюючим елементом радянського тоталітаризму. Він пронизував усі сфери життя — від політики, економіки та науки до мистецтва, освіти й побуту. Образ «вождя народів» цілеспрямовано формувався через масову пропаганду, міфологізацію біографії, ідеологічну цензуру та репресивний контроль над суспільством (дод. А).

Йосип Сталін (1879–1953), який після смерті В. Леніна у 1924 році став фактичним главою радянської держави, справив глибокий і суперечливий вплив на розвиток ідеології та практики державного соціалізму. Він поєднав у своїх руках абсолютну політичну владу, партійне керівництво та символічну роль «батька нації». Створений навколо нього культ особи перетворився на ефективний механізм утвердження політичного контролю, який дозволяв легітимізувати репресії, виправдовувати економічні експерименти та формувати масову лояльність до тоталітарного режиму.

У період керівництва Йосипа Віссаріоновича Сталіна процес побудови соціалістичної держави набув переважно адміністративного, а не соціального характеру. Соціалістичні ідеали, які проголошувалися головною метою революції, фактично перетворилися на ідеологічну оболонку тоталітарного

режиму, основою якого стало централізоване одноосібне панування. Партійно-державний апарат, замість того щоб слугувати інструментом народного самоврядування та колективного управління, перетворився на механізм консолідації влади Сталіна та реалізації принципу беззаперечного підпорядкування, що характеризується специфічним «неоцезаризмом».

Соціалістична риторика слугувала легітимізацією режиму, який поєднував риси середньовічного деспотизму з елементами сучасного тоталітаризму, подібними до практик історичних тиранів, таких як Чингісхан, Тамерлан чи Адольф Гітлер. Паралельно проводилося системне вихваляння Сталіна: його постать возвеличувалася як «батька народів», перебільшувалася його роль у революційних подіях та економічних досягненнях, а авторство політичних і соціальних здобутків держави приписувалося виключно йому. З метою закріплення такого образу активно використовувалися маніпуляції історичними фактами, переписування біографії лідера та контроль над культурними, освітніми та пропагандистськими інституціями [4, с.98-99].

Будь-які прояви інакодумства, критики або відхилення від «генеральної лінії партії» жорстко придушувалися, часто аж до фізичного усунення опонентів. Партійна доктрина фактично тотожилася з особистими переконаннями Сталіна, що дозволяло йому централізовано контролювати всі сфери політичного та суспільного життя.

Незважаючи на офіційні заяви наступних радянських керівників про «несумісність» культу особи з принципами соціалізму, риси цього явища зберігалися й після смерті Сталіна. Подібні прояви спостерігалися під час правління Микити Хрущова, Леоніда Брежнєва, а також у діяльності керівників союзних республік і лідерів інших держав так званого «реального соціалізму». Це свідчить про глибоке вкорінення авторитарних практик і персоніфікації влади у політичній культурі радянського типу, де культ особи залишався дієвим механізмом легітимації влади, соціального контролю та маніпуляції суспільною свідомістю [3, с.78].

Парадоксальною особливістю радянського суспільства за часів Сталіна було те, що всі здобутки та досягнення народу автоматично асоціювалися з особистістю лідера. У контексті панування соціалістичної ідеології серед широких мас сформувалося ірраціональне, майже релігійне поклоніння Сталіну, що підміняло колективну відповідальність та соціальну активність.

Після його смерті розпочався процес ліквідації антигуманних наслідків культу особи та відновлення демократичних інститутів, проте він був уповільнений і згодом практично зупинився. Демократичні принципи часто підмінялися показовими жестами влади, масовою роздачею нагород і звань, створюючи ілюзію турботи про громадян. Це призводило до формування атмосфери всездозволеності та поблажливості, зниження дисципліни, відповідальності та вимогливості, а також до поширення угодництва, лицемірства й хвалькуватості.

У таких умовах реальна демократія дедалі більше перетворювалася на формалізм: людський фактор відходив на другий план, а гасло «конкретна турбота про конкретну людину» залишалося декларативним, повторюючись у документах і виступах політичних лідерів без практичного втілення. Цей дисонанс демонстрував глибокий вплив культу особи на суспільну свідомість, спотворюючи механізми управління, соціальної справедливості та участі громадян у політичному житті.

Політичні партії та громадські рухи відіграють фундаментальну роль у політичному житті суспільства, виступаючи посередниками між державними інститутами та громадянами, а також забезпечуючи активне залучення населення до політичних процесів. Вони не лише формують політичну свідомість та сприяють соціалізації громадян у політичній сфері, а й слугують інструментом мобілізації суспільних ресурсів для реалізації державних та колективних цілей.

Наявність розвиненої активістської політичної культури, стійких демократичних традицій, незалежного громадянського суспільства та конструктивної політичної опозиції істотно обмежує прояви некомпетентного

лідерства, волюнтаризму, свавілля та зловживань владою. Водночас це створює сприятливі умови для прояву індивідуальних здібностей, лідерського потенціалу та політичного таланту, забезпечуючи ефективну взаємодію між владою та суспільством [10, с.237].

Удосконалення системи відбору та підготовки політичних лідерів, підвищення рівня політичної активності й громадянської ангажованості населення є одними з ключових передумов ефективного управління суспільством. Політична діяльність нерозривно пов'язана з поведінкою громадян, оскільки в ній реалізуються прагнення та очікування людей, проявляються їхні звички, навички та усталені моделі поведінки, які визначають ставлення до політичних інститутів та особливості їх функціонування.

Політичне лідерство становить невід'ємний компонент політичної діяльності та є ключовою складовою політичного керівництва, визначаючи стратегічні напрямки розвитку держави і суспільства. Ефективне лідерство поєднує особистий авторитет, компетентність, здатність мобілізувати ресурси та формувати консенсус серед різних соціальних груп, одночасно забезпечуючи баланс між стабільністю та інноваційними перетвореннями в політичній системі. Лідер виступає не лише організатором і координатором політичних процесів, а й символом легітимності влади, носієм цінностей та норм, що визначають ефективність політичного управління й розвиток демократії в суспільстві.

Політичне лідерство — це специфічна форма політичного ставлення суб'єкта (індивіда або групи) до суспільства, за якої лідер наділений повноваженнями та несе відповідальність за формування, представлення і захист інтересів спільноти, ініціацію реалізації її цілей та організацію участі громадян у політичних процесах. Ефективне лідерство залежить як від умов політичної діяльності та характеру політичного середовища, так і від особистих якостей лідера — компетентності, досвіду, комунікативних навичок і здатності мобілізувати суспільні ресурси. Лідер виступає координатором колективних

дій, носієм легітимності влади та символом цінностей і цілей спільноти, формуючи стратегічні орієнтири розвитку держави і забезпечуючи ефективність політичної системи.

1.2. Методологічні підходи до вивчення політичних культів у тоталітарних режимах

Вивчення феномену культу особи в умовах тоталітарних режимів потребує комплексного підходу, що поєднує історичний, політичний, соціологічний та психологічний аналіз. У науковій літературі виокремлюють кілька методологічних стратегій, що дозволяють всебічно досліджувати це явище, оцінювати його механізми виникнення та наслідки для суспільства.

Історико-архівний підхід передбачає роботу з різноманітними джерелами — архівними документами, офіційними матеріалами партійного та державного апарату, промовами лідерів, публікаціями у пресі та мемуарами сучасників. Такий аналіз дає змогу відтворити реальну політичну практику, з'ясувати способи формування культу особи, ідеологічні кампанії та репресивні заходи, спрямовані на підтримку персоналістського режиму.

Ідеологічно-концептуальний підхід зосереджується на дослідженні ідеології, яка легітимізує владу лідера та формує міф про його винятковість. Він дозволяє аналізувати символіку, риторику та пропагандистські технології, за допомогою яких конструюється образ «недоторканної» особистості та впливає на масову свідомість.

Психологічний підхід акцентує увагу на соціально-психологічних механізмах підтримки культу особи. Сюди належать конформність та груповий тиск, ідентифікація з лідером, когнітивний дисонанс, потреба в безпеці та стабільності, а також харизма керівника. Аналіз цих чинників допомагає пояснити, чому населення активно підтримує лідера та підпорядковується його волі, часто на основі ірраціональних або емоційно насичених мотивів.

Порівняльно-історичний підхід дозволяє зіставляти феномен культу особи у різних тоталітарних системах — СРСР, нацистській Німеччині, КНДР, Кубі та інших країнах. Завдяки цьому підходу можна виявити спільні закономірності та специфічні національні особливості, а також зрозуміти, які елементи персоналістського культу можуть проявлятися навіть у авторитарних або демократичних режимах [17, с.168].

Соціологічний та комунікаційний підходи спрямовані на вивчення соціальних структур, механізмів масової мобілізації, ритуалів, символів та медіа-комунікацій, які забезпечують стійкість культу особи. Особлива увага приділяється впливу пропаганди на формування колективної ідентичності та соціально-політичної поведінки громадян.

Комплексне застосування цих підходів дозволяє не лише відтворити феномен культу особи, а й оцінити його соціальні, політичні, психологічні та культурні наслідки. Крім того, методологічна багатовимірність аналізу дає змогу зрозуміти, як персоналістське правління впливає на політичну легітимність, критичне мислення населення та стійкість політичної системи. Застосування цих підходів важливе також для виявлення факторів, що сприяють поширенню культу особи, та розробки стратегій запобігання його руйнівним наслідкам у сучасних суспільствах.

1.3. Ідеологічні та психологічні механізми формування культу особи

У психології культ особи розглядається як соціально-психологічний феномен, що характеризується надмірним звеличенням, обожнюванням або ірраціональним поклонінням конкретній особі, зазвичай політичному лідеру. Це явище виходить за межі простого визнання заслуг чи поваги: послідовники культу відчують емоційно насичену віру у винятковість, непогрішність та надприродні здібності лідера, сприймаючи його як символ непохитної сили й морального авторитету.

Психологічні механізми формування та підтримки культу особи включають низку взаємопов'язаних процесів. По-перше, послідовники

ідентифікують себе з лідером і проєктують на нього власні ідеали, прагнення та очікування, завдяки чому він стає втіленням їхніх соціальних і особистих прагнень. По-друге, у межах групи чи суспільства діє потужний механізм конформності та соціального тиску: люди прагнуть узгоджувати свою думку з більшістю, щоб уникнути соціального відторгнення або санкцій, що пригнічує критичне мислення та формує масову прихильність до лідера.

Ще одним важливим чинником є когнітивний дисонанс: послідовники культу часто ігнорують або спотворюють інформацію, яка суперечить їхньому уявленню про винятковість лідера, щоб зберегти внутрішню узгодженість системи переконань. Крім того, потреба в безпеці та визначеності у періоди соціальної нестабільності або кризових ситуацій стимулює прихильність до сильного лідера, здатного пропонувати прості рішення складних проблем та гарантувати захист і стабільність. Нарешті, харизма лідера — сукупність особистих якостей, що викликають довіру, захоплення та бажання слідувати за ним — виступає ключовим емоційним чинником, який підтримує і посилює культ особи, перетворюючи лідера на символ моральної та політичної непохитності [7, с.145-146].

Психологічний портрет лідера та його послідовників є важливим чинником у формуванні і підтримці культу особи. Політичний лідер, навколо якого формується культ, часто демонструє нарцисичні риси характеру, завищену самооцінку, схильність до маніпуляцій та обмежену здатність до емпатії. Він переконаний у своїй винятковій місії та значущості, що підсилює авторитарні тенденції в його поведінці та сприйнятті влади. Такий лідер здатний перетворити власну особистість на символ держави або ідеології, нав'язуючи суспільству певну модель поведінки та сприйняття реальності.

Послідовники культу особи, у свою чергу, часто характеризуються психологічною залежністю, зниженим рівнем самооцінки або почуттям відчуження від соціальної спільноти. Вони шукають сенс життя, стабільність, захист і підтвердження власної значущості, які надає приналежність до групи, що об'єднана навколо лідера. Культ особи задовольняє ці психологічні потреби,

формує у послідовників відчуття мети, приналежності та підтримки, водночас стимулює беззаперечне підпорядкування та ідеалізацію лідера.

Наслідки культу особи мають як індивідуальні, так і соціальні виміри. На рівні окремої особи вони можуть проявлятися у втраті власної ідентичності, розвитку психологічної залежності, зниженні критичного мислення та переживанні емоційних і травматичних стресових станів. На рівні суспільства наслідки є ще більш масштабними: придушення інакомислення, маніпуляція громадською свідомістю, формування пасивного або догматичного мислення, деградація політичних, соціальних та культурних інститутів, а також спотворення моральних і етичних норм. В результаті формування культу особи суспільство втрачає здатність до самостійного політичного вибору, демократичного контролю за владою та критичного оцінювання дій керівництва, що створює сприятливий ґрунт для подальшого зміцнення персоналістського правління.

Політичний культ особи формується на перетині ідеологічних та психологічних чинників, які забезпечують його стабільність і вплив на суспільство. Ідеологічний аспект культу полягає у створенні системи переконань, яка легітимізує владу лідера та виправдовує концентрацію влади в його руках. Через ідеологічні наративи діяльність лідера представлена як незаперечно ефективна, а його особисті якості — як виняткові, без яких неможливий розвиток держави чи суспільства. Ідеологічні засоби включають контроль над освітою, ЗМІ, культурною сферою, пропаганду та вироблення символічних образів, які формують емоційний і раціональний зв'язок між лідером і громадянами.

Психологічний механізм культу особи пов'язаний із властивостями людської свідомості, що схильна до персоніфікації влади та наслідування авторитетів. Масова психологія спонукає до підкорення, ідеалізації та беззаперечного довіри до лідера. Формуються почуття страху, захоплення, релігійно-подібне поклоніння, що створює залежність суспільства від однієї

особи та стимулює масову мобілізацію для досягнення колективних цілей, оголошених лідером [8, с.287].

Взаємодія ідеологічних та психологічних чинників забезпечує ефективність культу особи. Ідеологія виступає формальною основою, що пояснює легітимність влади та необхідність підпорядкування, тоді як психологічні механізми забезпечують емоційне закріплення цього підпорядкування, перетворюючи його на масове явище. Цей симбіоз дозволяє лідеру формувати образ «незамінного» керівника, підсилувати його моральний і політичний авторитет і контролювати суспільну поведінку через внутрішню мотивацію громадян, а не лише зовнішній примус.

Дослідження ідеологічних та психологічних механізмів формування політичного культу є важливим для розуміння того, як персоналістська влада здатна тривалий час утримувати контроль над державою і суспільством, забезпечувати легітимність своїх рішень і формувати модель політичної поведінки громадян. Вони також дають змогу аналізувати способи протидії надмірному зосередженню влади та розвитку демократичної політичної культури.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КУЛЬТУ ОСОБИ Й. СТАЛІНА

2.1. Еволюція радянської політичної системи у 1920–1930-х роках

1920–1930-ті роки стали періодом глибоких трансформацій радянської політичної системи, коли формувалися основи тоталітарного режиму, який пізніше набув своєї класичної форми за правління Йосипа Сталіна. У цей час відбувалася концентрація влади в руках партійного керівництва, централізація управління державою та посилення ролі Комуністичної партії як єдиного політичного центру, що контролював усі сфери суспільного життя.

На початку 1920-х років радянська система зберігала певні елементи колективного керівництва, які зумовлювали відносну внутрішньопартійну дискусійність та вплив різних фракцій на політичні рішення. Однак із посиленням авторитету Сталіна і послідовним витісненням його політичних суперників, таких як Лев Троцький, Григорій Зінов'єв та Лев Каменєв, почалася системна концентрація влади в одній особі [18, с. 345].

Українізація 1920–1930-х років була політикою РКП(б) — ВКП(б), спрямованою на придушення національно-визвольних прагнень українського народу та зміцнення контролю більшовицької влади в УСРР. В її рамках передбачалося залучення українських кадрів до роботи в радянських, партійних і громадських органах, активне використання української мови у державних та культурних сферах, а також підтримка «пролетарських елементів» у національному культурному розвитку. Ця політика мала на меті створення ілюзії національного самоврядування, водночас забезпечуючи інтеграцію українського суспільства в систему централізованої радянської влади та підпорядкування його ідеологічним настановам Комуністичної партії.

Українізація була ключовим елементом ширшої програми «коренізації», проголошеної XII з'їздом РКП(б) у 1923 році офіційним курсом більшовиків після утворення унітарного СРСР. Вона поєднувала формальне визнання

національної культури та мови з політичною метою посилити контроль партії над усіма сферами життя, фактично ліквідуючи міжнародну правосуб'єктність національних республік і забезпечуючи домінування централізованого радянського порядку.

Радянська політика «українізації» кардинально відрізнялася від попередніх українізаційних ініціатив, здійснених Українською Центральною Радою, Українською Державою та Директорією, а також від заходів національно-демократичних сил за часів Російської імперії. На відміну від попередніх форм, радянська українізація мала чітко політичний характер і була спрямована не стільки на відродження національної ідентичності, скільки на зміцнення більшовицької влади через контроль над культурною і освітньою сферою.

У період царизму боротьба за українську національну справу здебільшого здійснювалася у культурній площині: відкривалися школи з українською мовою навчання, розвивалася україномовна преса, книговидання та театральне мистецтво. Українські національні уряди розуміли «українізацію» як процес «дерусифікації», повернення народу до рідної мови, культури та історичних традицій, а головне — як шлях до відновлення власної державності.

На відміну від попередніх періодів, радянська українізація мала подвійний характер: з одного боку, формально підтримувала розвиток української мови та культури, а з іншого — слугувала інструментом ідеологічного контролю та інтеграції українського суспільства в централізовану радянську систему влади. Така специфіка визначила її обмежений позитивний ефект і підготувала ґрунт для подальших репресивних кампаній проти української інтелігенції та культурного руху в другій половині 1930-х років [21, с. 346].

Радянська політика «українізації» розглядалася керівництвом більшовиків насамперед як засіб консолідації та зміцнення власної влади, а не як реальний механізм розвитку української культури або створення суверенної української держави. Вона не мала на меті впровадження загальнолюдських

цінностей у культурну сферу, а імперська держава не виступала активним рушієм національного піднесення України у 1920-х роках. Політика «українізації» залишалася обмеженою рамками радянської ідеології, де пріоритетом було забезпечення лояльності населення до центральної влади та контроль над культурним і освітнім процесом.

Найбільш активну роль у реалізації цієї політики відігравали Микола Скрипник та Олександр Шумський, які намагалися впровадити українізаційні заходи всередині радянської системи влади, водночас стикаючись із обмеженнями, накладеними партійними структурами та централізованим контролем Москви. Їхні зусилля включали підготовку кадрів, розвиток української мови в освіті та державних установах, підтримку культурних проєктів, але фактично політика залишалася інструментом більшовицького централізованого управління, а не справжнім національним відродженням.

У середині 1920-х років розпочався процес централізації партійного апарату та державного управління. Органи влади були перетворені на інструмент реалізації єдиної політичної волі, а демократичні процедури всередині партії значною мірою зводилися до формальності. Політична боротьба за владу супроводжувалася широким використанням ідеологічної пропаганди, маніпуляцій громадською свідомістю та поступовим формуванням культу особи майбутнього лідера.

Москва пильно відстежувала процес культурного відродження України і, побоюючись посилення тенденцій до її автономізації, почала обмежувати політику українізації вже на її ранніх етапах. У 1926 році Сталін у листі до Л. Кагановича попереджав про небезпеку діяльності Миколи Хвильового, який закликав до гасла «геть від Москви» та повної «українізації» пролетаріату. У тому ж році з України був усунений Олександр Шумський. У 1928–1929 роках ліквідовувалися літературні організації ВАПЛІТЕ та Ланка-МАРС, а згодом журнали «Літературний ярмарок» і «Пролітфронт», переслідувалися неокласики; було розгромлено Українську Автокефальну Православну Церкву, ліквідовано Українську Академію Наук, а Михайло Грушевський у 1931 році

засланий до Москви. Остаточне припинення політики «українізації» відбулося з призначенням у січні 1933 року Петра Постишева на посаду секретаря ЦК КП(б)У [25, с.246].

На початку 1930-х років методи проведення українізації зазнали суттєвих змін. Під час кризи, яка змусила Кремль призупинити новий комуністичний штурм, влада відмовилася від співпраці з прихильниками національно-культурного відродження. Основною загрозою для ВКП(б) оголошувався «буржуазний націоналізм», передусім «український буржуазний націоналізм». Небажані процеси в національній сфері визначалися як «петлюрівська українізація». У 1932 році політика українізації за межами УСРР припинилася, а всередині республіки тривала під суворим контролем партії в рамках боротьби зі «скрипниківщиною», яка оголошувалася кампанією проти «націоналізму» та «петлюрівщини». Було встановлено курс на реалізацію виключно «більшовицької українізації», а всі національно-культурні процеси були переведені під повний контроль ВКП(б). Процес «вкорінення» партійної влади в УСРР продовжувався: до 1937 року частка українців у КП(б)У становила 60 % [22, с.198].

Наприкінці 1930-х років політика «українізації» остаточно припинила своє існування. Вона виконала роль тимчасового тактичного інструменту для зміцнення позицій комуністичної партії в Україні, після чого радянська влада встановила повний контроль над усіма сферами життя. «Українізація» перетворилася на перешкоду для подальшої централізації та уніфікації СРСР, що призвело до активізації процесів русифікації та жорсткої централізації культурного і політичного простору.

У 1930-х роках цей процес досяг кульмінації. Встановлення тотального контролю над партійними і державними структурами поєднувалося з жорстким придушенням опозиції, масовими репресіями та терором, що охоплював як реальних політичних опонентів, так і широкі верстви населення. У цей період радянська політична система набуває ознак класичного тоталітарного режиму: концентрація влади в руках Сталіна, централізоване управління економікою та

суспільством, контроль за культурною та інформаційною сферою, ідеологічна мобілізація населення.

Еволюція системи у цей період також супроводжувалася трансформацією партійної ієрархії: формування вертикалі влади дозволило Сталіну повністю контролювати прийняття рішень, а послідовники та керівники нижчих рівнів змушені були демонструвати повну лояльність. Водночас формувалися основи для майбутніх сталінських реформ, колективізації та індустріалізації, що ставили перед суспільством радикальні соціальні та економічні завдання [23, с.246].

Таким чином, 1920–1930-ті роки стали вирішальним періодом у формуванні радянської політичної системи як тоталітарного режиму, де поєднувалися персоналізація влади, централізація управління, ідеологічна мобілізація та контроль за всіма сферами життя суспільства. Розуміння цих процесів є ключовим для аналізу подальшого розвитку культу особи Сталіна та його впливу на політичну культуру СРСР.

2.2. Роль партійного апарату у створенні сталінського образу

Партійний апарат відігравав визначальну роль у конструюванні та підтриманні образу Сталіна як ідеального лідера та символу державної влади. Він виступав основним механізмом пропаганди, контролю та мобілізації населення, спрямовуючи політичні, культурні та соціальні процеси на зміцнення культу особи. Центральним завданням апарату було ідеологічне забезпечення цього культу: створювалися міфи про виняткові здібності Сталіна, його непогрішність і «батьківську» роль у житті держави та суспільства, формувалася у громадян моральна та історична залежність від лідера. Пропаганда підкреслювала його заслуги у розвитку економіки, науки, культури та зовнішньополітичних досягненнях, тим самим персоніфікуючи всі успіхи держави.

Одночасно партійний апарат здійснював жорсткий контроль над інформаційним простором: через цензуру в засобах масової інформації,

літературі, освіті та мистецтві створювався виключно позитивний образ Сталіна, усувалися критичні матеріали та блокувалися будь-які альтернативні наративи. Крім того, апарат організовував масові ритуали, демонстрації, ювілейні святкування, видання плакатів і пам'ятників, що додатково підсилювало персоніфікацію влади та створювало уявлення про винятковість лідера. Через підпорядкування партійних і державних структур центральним директивам забезпечувалося беззаперечне виконання «генеральної лінії» Сталіна, а всі прояви інакомислення або опозиції жорстоко придушувалися. Таким чином, партійний апарат був ключовим механізмом, що гарантував стійкість та всепроникність культу особи в радянському суспільстві, роблячи сталінський образ не просто символічним, а всебічно контрольованим і нав'язуваним усім верствам населення [26, с.203].

У 1929 році відбувся одночасний злам НЕПу та перемога над «правим ухилом» у політиці ЦК ВКП(б). На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК у квітні того року Й. Сталін обґрунтував відновлення комуністичного штурму, наголосивши, що робітники та селяни повинні знати, яка влада панує — робітничо-селянська чи куркульсько-непманська. Партія розпочала боротьбу проти приватної власності, ринку та товарно-грошових відносин, ставлячи за мету ліквідацію власності мільйонів селян і заміну товарообміну продуктообміном через систему контрактації та колгоспів.

У цей час партійне керівництво почало видавати постанови, обов'язкові для виконання всіма органами влади, скасовуючи, зокрема, продовольчий податок, встановлений X з'їздом РКП(б). Постанова ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 року переводила відносини між містом і селом на комуністичні економічні засади, визначаючи контрактацію як «засіб планового продуктообміну», що фактично позбавляло селян економічної самостійності та готувало їх до колективізації. Листопадовий пленум 1929 року затвердив курс на суцільну колективізацію сільського господарства, а на початку 1930-го постанови ЦК визначили темпи колективізації та заходи щодо ліквідації «куркульських» господарств.

Паралельно відбувалася прискорена індустріалізація: після ухвалення у травні 1929 року першого п'ятирічного плану темпи капітального будівництва на промислових об'єктах значно зросли. У грудні того ж року ЦК ВКП(б) запровадив господарський розрахунок на підприємствах, що посилювало централізацію управління промисловістю та створило економічну основу для планової модернізації країни.

Початок 1930-х років відзначився посиленням державного контролю над економічним та соціальним розвитком СРСР. У промисловості встановлювалися високі планові завдання з виробництва та капітального будівництва, а керівників заводських колективів, які відставали від встановлених норм, піддавали репресіям. На XVI з'їзді ВКП(б) Сталін підкреслив: «Люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів» [20, с.168].

У сільському господарстві політика «підхльостування» полягала у вилученні державою майже всього врожаю колгоспів, з подальшим частковим його поверненням, щоб уникнути масової смертності селян та забезпечити посівну кампанію. Форсування темпів економічного розвитку без урахування інтересів селян та робітників спричинило глибоку економічну кризу й соціальну напруженість у сільській місцевості. Зимою 1932–1933 років у рамках хлібозаготівель Сталін здійснив конфіскацію продовольчих запасів, що призвело до Голодомору в Україні.

У другій п'ятирічці (1933–1937) влада змушена була знизити планові темпи промислового зростання. Колгоспам було надано право власності на продукцію та дозволено її реалізацію на вільному ринку після сплати фіксованого натурального податку, що надало певну автономію колгоспного ладу в командній економіці. Збереглися обмежені товарно-грошові відносини та приватна власність на присадибне господарство, яка ідеологічно іменувалася «особистою».

Революція згори супроводжувалася масованим державним терором. Несхвалення «генеральної лінії» партії каралося репресіями: гасло «Хто не з нами, той проти нас!» стало символом сталінської епохи. Опорою диктатури були «внутрішня партія» — номенклатурна частина партії — та органи державної безпеки, керівництво якими Сталін централізував. Місцеві партійні та радянські органи влади підпорядковувалися центру, а для контролю над населенням використовувався спеціалізований корпус секретних співробітників (сексотів) із середовища партійців і комсомольців [29, с.431].

Щоб запобігти проникненню «небажаних елементів» у партію, проводилися локальні та генеральні чистки, найбільша з яких була пов'язана з подіями українського голодомору.

У листопаді 1932 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про посилення хлібозаготівель, яка передбачала чистки сільських парторганізацій, запідозрених у зв'язках із «куркульством» та «петлюрівщиною». Особливо репресивні заходи торкнулися низки районів Дніпропетровської та Одеської областей. У грудні того ж року політбюро ВКП(б) оголосило «генеральну чистку» партії, яка в УСРР проводилася до грудня 1933 року в Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях, а з травня 1934 до січня 1935 — у Харківській, Дніпропетровській, Чернігівській областях та Молдавській АСРР.

На XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 року Сталін оголосив про перебудову системи партійно-державного контролю, передавши чистку спеціально створеним комісіям замість ЦКК. У липні 1934 року був утворений НКВС, куди увійшло Головне управління держбезпеки (ОДПУ), яке контролювало репресивні органи та мало чисельність, значно більшу за інші наркомати. При НКВС діяла Особлива нарада з правом винесення вироків позасудовим порядком до 5 років ув'язнення чи заслання. Радянське законодавство запровадило жорсткі статті про «зраду Батьківщини», що каралися стратою, а члени родин засуджених підлягали ув'язненню [30, с.346].

1 грудня 1934 року після вбивства С.Кірова в Ленінграді було ухвалено постанову про спрощене розслідування «терористичних актів» без участі

адвокатів та прокурорів, з негайним виконанням вироку. Поступово технічні можливості для масових репресій розширювалися через органи Особливої наради та «двійки» й «трійки».

У 1936–1938 роках під керівництвом Сталіна репресії досягли піку. М.Єжов очолив НКВС і став відповідальним за «Єжовщину». В УРСР у 1937–1938 заарештували понад 265 тис. осіб, з яких 62 % були страчені, 34,7 % відправлені до ГУЛАГу. Серед членів ЦК КП(б)У XIII з'їзду 1937 року репресовано 56 із 62, а серед 11 членів політбюро — 10. Лише Г.Петровський уникнув репресій через перебування в Москві.

До кінця 1938 року терор поступово згас, М.Єжов був звільнений і репресований. У вищому партійному керівництві, чисельність якого скоротилася з 10 до 9 осіб, збереглися ядро Сталіна, Молотова, Кагановича, Ворошилова та Калініна, а решта зазнала заміни через репресії або смерть. Основну роль у репресивних кампаніях відігравали Молотов і Каганович, Ворошилов забезпечував репресії в армії, а Калінін залишався символічною фігурою. Таким чином, чистки та терор стали механізмом тотального контролю Сталіна над партією та державою [35, с.345].

Члени політбюро ЦК ВКП(б) були висунуті Й. Сталіним і фактично виконували роль його маріонеток, хоча самі залишалися впливовими політичними діячами, здатними організувати діяльність відомств і територій. Важливі державні рішення вони ухвалювали переважно разом із Сталіним та його технічним апаратом, а офіційне оформлення цих рішень у протоколах політбюро часто відбувалося заднім числом і навіть за опитуванням. Часто Сталін реалізовував власні задуми поза формальним порядком політбюро, залучаючи до цього осіб, які не входили до його складу, що підкреслювало концентрацію влади в його руках та відсутність колективного управління.

Партійний апарат активно організовував масові ритуали та символічні прояви культу Сталіна, ініціюючи святкування ювілеїв, проведення демонстрацій і публічних зборів, а також видання плакатів, книжок і спорудження пам'ятників. Ці заходи не лише підсилювали персоніфікацію

влади, а й створювали уявлення про неперевершену велич лідера, формуючи у населення емоційне й моральне підпорядкування.

Водночас партійний апарат забезпечував суворий контроль над усіма партійними та державними інститутами, гарантував виконання «генеральної лінії» Сталіна на всіх рівнях влади та підпорядковував місцеві органи центральним директивам, що дозволяло беззаперечно реалізовувати політику культу особи. Одночасно він придушував будь-які прояви інакомислення, організовував репресії проти «ворогів народу» і контролював суспільну думку, створюючи атмосферу політичної єдності та необхідності повного слідування волі лідера [32, с.342].

Таким чином, сталінський образ не виник спонтанно, а був результатом цілеспрямованої роботи партійного апарату, який виступав ключовим механізмом ідеологічної, культурної та адміністративної підтримки культу особи. Завдяки цьому партійна машина забезпечувала всепроникність і стійкість цього феномену у радянському суспільстві, формуючи довіру та страх одночасно і створюючи атмосферу, в якій особистість лідера ставала центром усіх політичних, соціальних і культурних процесів. Додатково, через систему навчальних закладів, пропагандистські матеріали і контроль над мистецьким середовищем партійний апарат конструював уявлення про Сталіна як єдиного носія мудрості, сили та морального авторитету, що ще більше закріплювало його вплив на свідомість громадян.

2.3. Пропагандистські та репресивні механізми легітимації влади

Сталінський режим забезпечував свою легітимність через комплексне поєднання пропагандистських і репресивних методів, які працювали взаємопов'язано й підсилювали ефективність один одного. Пропагандистський апарат активно створював і підтримував культ особи Сталіна, позиціонуючи його як незаперечного вождя, мудрого керівника і «батька народів». Для цього застосовувалися масові демонстрації, урочисті ювілеї, публікації в газетах та

журналах, плакати, кінофільми, літературні твори та пам'ятники, що формували у громадян уявлення про виняткову роль Сталіна у розвитку економіки, культури, науки, освіти й зовнішньої політики. Пропаганда підкреслювала його непогрішність, мудрість і стратегічну далекоглядність, формуючи моральну та емоційну залежність населення від лідера та зміцнюючи партійну дисципліну.

Разом із пропагандою діяв потужний репресивний механізм, який гарантував виконання партійних директив і придушення будь-якого інакомислення. Масові чистки серед партійного й державного керівництва, створення спеціальних органів контролю — НКВС, ГУДБ, «тройки», Особлива нарада — дозволяли карати «ворогів народу», включно з колишніми соратниками, керівниками на місцях, інтелігенцією та селянами. Репресивні заходи застосовувалися для забезпечення беззаперечного виконання планів індустріалізації та колективізації, а також для запобігання будь-яким національним чи соціальним рухам, здатним підірвати централізацію влади.

Пропаганда в сталінському режимі мала на меті перетворення ідеології на своєрідну релігію, де ключову роль відігравали фанатизм та емоційне захоплення, досягне через масові публічні заходи. З початку 1920-х років поряд із створенням міфологізованих образів активно застосовувався механізм ритуалів: політично значущі події ідеологічно наділялися символічною цінністю для колективної пам'яті, драматично інсценувалися та стандартизовано повторювалися, щоб закріплювати їх у свідомості громадян і формувати стабільні соціальні установки [29, с.487].

Святкові комеморації та масові святкування від самого початку спрямовувалися на формування радянської ідентичності, створення відчуття єдиного колективного минулого та встановлення норм колективної поведінки. З часом офіційні ритуали проникли в повсякденне життя громадян: святкові сімейні та товариські застілля, прибирання оселі, придбання обновок, надсилання привітальних листівок до свят (7 листопада, 1 травня, День Конституції, 8 Березня, 9 Травня) і навіть організація «щасливої ялинки для

радянських дітей» як нового святкового обряду замість традиційного Різдва. Таким чином пропаганда формувала не лише політичні переконання, а й культурно-побутові практики, інтегруючи ідеологію в усі сфери життя.

Водночас ефективність пропагандистської машини підкріплювалася репресивними заходами. З кінця 1920-х років у практику увійшли показові судові процеси над «ворогами народу», наприклад, «Справа СВУ» у Харківському оперному театрі (9 березня–19 квітня 1930 року), організована за сценарієм ОДПУ. Дати процесів обиралися символічно — від дня народження Т. Г. Шевченка до Великодня, що мало особливе значення для української національної інтелігенції, яку перетворювали на підсудних і демонстративно карали за «антирадянські настрої».

Масові заходи й ритуали пропаганди, що об'єднували людей «в одному пориві», набували ознак релігійного обряду: ораторські промови нагадували проповіді, а вимоги до поведінки набували характеру заповідей. Це дозволяло не лише формувати колективну свідомість, а й забезпечувати психологічний контроль над населенням, підсилюючи взаємозв'язок між масовою вірою в культ лідера та страхом перед репресіями. У підсумку пропагандистські та репресивні механізми взаємно підсилювали один одного, створюючи всеохоплюючу систему легітимації влади та консолідації суспільства навколо Сталіна [34, с.341].

Таким чином, легітимізація сталінської влади була побудована на взаємодії пропагандистських і репресивних інструментів: пропаганда формувала позитивний образ лідера та ідеологічну підтримку режиму, тоді як репресії забезпечували реальну можливість його беззаперечного здійснення. Цей синтез дозволяв Сталіну централізувати контроль над усіма сферами життя, підпорядкувати державні та партійні інститути власній волі, придушити опозиційні рухи та утримувати політичну стабільність у країні.

2.4. Вплив внутрішньопартійної боротьби на посилення персоналістської влади

Внутрішньопартійна боротьба була одним із головних чинників посилення персоналістської влади Й. Сталіна, оскільки давала йому змогу усувати або підкоряти всіх потенційних суперників та централізувати контроль над партією й державою. Уже наприкінці 1920-х років у ЦК ВКП(б) загострилися суперечності між різними течіями: «правим ухилом», який виступав за помірковану економічну політику та обмежену автономію селян, і «лівим», прихильним до прискореної індустріалізації та жорсткої колективізації. Сталін вправно маневрував між цими групами, одночасно укріплюючи власні позиції та змушуючи членів партії орієнтуватися на його лінію.

За допомогою серії внутрішньопартійних чисток і репресій він позбувався колишніх соратників Леніна, лідерів «правого ухилу» (наприклад, Н. Бухаріна та А. Рикова) та «лівих опонентів» (Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменева). Це дозволяло Сталіну перетворити політбюро ЦК на компактний, абсолютно лояльний орган, що беззаперечно реалізовував його політичну волю. Одночасно він створював спеціальні партійні комісії та обмежував роль ЦКК, централізуючи контроль над кадровими та ідеологічними питаннями, що посилювало його персональну владу [36, с.157].

Внутрішньопартійна боротьба мала не лише кадровий, а й психологічний вплив: страх перед репресіями змушував членів партії демонструвати повну лояльність, слідувати директивам Сталіна та активно підтримувати його політичні ініціативи. Цей механізм сприяв поступовому перетворенню системи колективного керівництва на одноосібне правління, де всі рішення зосереджувалися у руках Сталіна, а партія ставала інструментом його персональної диктатури.

Култ особи Сталіна являв собою систематичне ідеологічне та пропагандистське піднесення постаті Йосипа Сталіна, яке здійснювалося через радянські, а пізніше й російські засоби масової інформації, твори мистецтва,

державні документи, офіційні акти та законодавство. Цей феномен формував у свідомості населення образ Сталіна як непогрішного лідера, символу влади та «батька народів».

Термін «культ особи Сталіна» отримав широке поширення після 1956 року, коли М. С. Хрущов у своїй відомій доповіді «Про культ особи та його наслідки» різко засудив практику вождизму, а ЦК КПРС ухвалив постанову «Про подолання культу особи і його наслідків» [39, с.248-249].

Витоки культу особи пов'язані з ідеологічними особливостями марксизму-ленінізму, який, виходячи з принципу соціальної рівності, теоретично відкидав значущу роль окремої особистості в історії. Водночас деякі дослідники вважають вождизм неминучим наслідком практичного соціалізму. Так, російський філософ М. О. Бердяєв зазначав, що «ленінізм є вождизмом нового типу, висуває вождя мас і наділяє його диктаторською владою». Після Жовтневого перевороту 1917 року в РРФСР, а пізніше й у СРСР, риси вождизму існували латентно, створюючи ґрунт для його подальшого розвитку.

Поява культу особи Сталіна стала результатом поєднання специфічної політичної культури, зокрема російської, та цілеспрямованої діяльності вищого радянського керівництва. Вона включала масштабне використання пропаганди, ритуалів, масових святкувань та контролю над культурною сферою, що дозволяло формувати у населення образ Сталіна як всесильного лідера і водночас легітимізувати його персональну владу в очах суспільства.

У сталінський період радянська пропаганда створювала навколо постаті Йосипа Сталіна образ непогрішного лідера. Після зосередження в його руках усієї влади в офіційних текстах і публічних виступах йому надавали майже обов'язкові титули: «великий вождь», «великий вождь і вчитель», «батько народів», «великий полководець», «геніальний учений», «найкращий друг (вчених, письменників, спортсменів тощо)» та інші.

Проголошення Сталіна теоретиком марксизму-ленінізму ставило його в один ряд із Карлом Марксом, Фрідріхом Енгельсом і Володимиром Леніним.

Паралельно до опису панівної ідеології часто застосовували термін «сталінізм», який згодом набув усталеного значення і став ключовим поняттям для характеристики політичного режиму Сталіна, оцінюваного надалі критично [37,с. 401].

Таким чином внутрішньопартійна боротьба виконувала подвійне завдання: вона фізично усувала опонентів і водночас створювала атмосферу страху та підпорядкування серед членів партії, легітимізуючи концентрацію влади в руках одного лідера і формуючи повну політичну залежність органів влади від вождя. Завдяки цьому Сталін забезпечив стабільність своєї персоналістської системи та контроль над усіма ключовими процесами в державі.

РОЗДІЛ 3

ІНСТРУМЕНТИ ТА ПРАКТИКИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУ ОСОБИ Й. СТАЛІНА

3.1. Політична пропаганда, міфотворчість і засоби масової інформації у створенні культу особи Й. Сталіна

Політична пропаганда в сталінський період виступала ключовим інструментом формування свідомості населення і легітимації влади. Вона поєднувала масові комунікації, ритуали та міфотворчість для створення у громадян уявлення про непогрішність вождя та досягнення радянської держави.

Джордж Орвелл підкреслював: «Хто контролює минуле, той контролює майбутнє». Радянські партійні ідеологи усвідомлювали цю істину задовго до появи його роману-антиутопії «1984». Ще у 1919 році постанова ЦК РКП(б) визначила історію як одну з «головних ділянок ідеологічного фронту», а в серпні 1920 року була створена перша спеціалізована інституція — Комісія з історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарт), метою якої було формування більшовицького погляду на минуле.

Через діяльність Істпарту партія сама ставала творцем історії, а Жовтнева революція 1917 року трактувалася як ключова подія, що легітимізувала радянський політичний проект. Згодом головним символом історичної легітимації радянського режиму стала «Перемога радянського народу у Великій вітчизняній війні», яка набула особливого міфологічного значення. Вона демонструвала «правильність» радянського ладу та комуністичної ідеології не лише через обіцянки «комуністичного раю на землі», а й через триумф у «священній війні проти фашизму».

Таким чином, політична пропаганда та міфотворчість активно використовували історичні події як інструмент формування колективної свідомості, конструюючи минуле у спосіб, який обґрунтовував і легітимізував сучасну владу та її політичні цілі [40, с. 742].

У 1920-х роках радянська держава встановила жорсткий інституційний контроль над історичною наукою, використовуючи її як інструмент політичної пропаганди. Першим кроком у цьому напрямі стало створення Істпарту, а далі — заснування у 1921 році Інституту червоної професури, який мав остаточно підкорити університети державі, та реорганізація Академії наук для повного контролю над науковою діяльністю. За словами марксистського історика Михайла Покровського, ці установи разом із самою історичною наукою перетворювалися на «знаряддя партії на ідеологічному фронті», а про «науку заради науки» довелося забути на десятиліття.

У 1930-х роках марксистський формаційний підхід школи Покровського, що трактував історію через призму «класової боротьби», поступово витісняється так званою патріотичною, фактично російсько-центричною, історією. Цей поворот логічно вписувався у сталінський «великий відхід» середини 1930-х — від ідеї «світової пролетарської революції» до концепції «соціалізму в одній державі» та повернення до елементів російської імперської спадщини.

Історична наука перетворювалася на головний інструмент легітимізації цих змін. Як зауважує історик Віталій Яремчук, завданням істориків було демонструвати «історичну закономірність» політики міжнародних відносин у СРСР, підпорядковуючи національні історичні міфи загальноросійському наративу.

Викладання предмету «Історія СРСР» у середніх і вищих школах, відкриття історичних факультетів, видання «правильних» підручників та публікація сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» 1938 року стали ключовими кроками формування «імперії пам'яті» (за терміном С. Єкельчика), де історія і засоби масової інформації використовувалися як механізм пропаганди, міфотворчості та контролю над свідомістю населення [42, с. 362].

У радянській системі політичної пропаганди історія перетворювалася на важливий інструмент ідеологічного впливу та міфотворчості. «Короткий курс історії ВКП(б)» визначав основні принципи трактування минулого, які

залишалися незмінними до розпаду СРСР. Історія подавалася як арена постійної боротьби, що слугувала для утвердження марксистсько-ленінської ідеології та формування радянського (російського) патріотизму. Її мовна форма була емоційно забарвленою, мілітаристською, насиченою ярликами для ворогів («експлуататори», «імперіалісти», «капіталісти», «фашисти»), тоді як велич «російського трудящого народу» підкреслювалася як носія «єдино правильної» ідеології, до якої прагнули «возз'єднання» всі інші «радянські народи й нації».

Центральним міфотворчим мотивом стало підкреслення «дружби народів СРСР» та «спільності їхньої історичної долі», що легітимізувало об'єднання в межах єдиної — російської — держави. Історії неросійських народів підпорядковувалися головній течії — історії Росії, повторюючи колишню імперську схему та створюючи єдину «імперську пам'ять».

Складовими «правильної» історії були як революційні події (від повстання Спартака до Великої французької революції), кульмінацією яких визначалася «Велика Жовтнева соціалістична революція», так і «патріотична традиція» (наприклад, народно-визвольна війна 1648–1654 рр., Вітчизняна війна 1812 року), завершальною точкою якої ставала «Велика Вітчизняна війна радянського народу». Події, які не вписувалися у категорії «революційного» або «патріотичного», або замовчувалися (як-от прояви сталінського терору 1930–1940-х років), або подавалися у негативному світлі (наприклад, «українська буржуазно-націоналістична контрреволюція початку ХХ ст.»).

Навіть під час «десталінізації» 1950-х років історіописання залишалося підпорядкованим ідеологічним завданням: історики мали «повернутися до духу ленінізму» та відновити «ленінську концепцію історії», що фактично означало збереження контролю над трактуванням минулого. Саме в цей період остаточно закріпилася концепція «возз'єднання українського народу з великим російським народом», що стала важливим міфотворчим елементом радянської пропаганди.

Міфотворчість реалізовувалася через конструювання образу Сталіна як всесильного лідера, непереможного полководця, геніального теоретика

марксизму-ленінізму та «батька народів». Його постать ставала центральним символом ідеології, а будь-які успіхи держави чи суспільства приписувалися його особистому внеску, що зміцнювало персоналістську модель влади [41, с.167].

Засоби масової інформації відігравали ключову роль у поширенні цих міфів. Газети, журнали, радіо, кінофільми, плакати та література активно пропагували офіційний наратив, демонструючи досягнення економіки, культури, науки та військової сфери як результат діяльності Сталіна. Масові святкування, паради та ритуальні заходи також слугували візуальним і емоційним підкріпленням пропаганди, формуючи відчуття єдності, фанатичної відданості та моральної залежності населення від вождя [43, с. 436].

У такий спосіб політична пропаганда, міфотворчість і контроль над медіа створювали інтегровану систему впливу на суспільну свідомість, підкріплюючи репресивні механізми та забезпечуючи стабільність персоналістської влади Сталіна.

3.2. Використання мистецтва, освіти та історичної пам'яті у формування культу особи

Мистецтво, освіта та історична пам'ять слугують потужними інструментами маніпуляції в авторитарних режимах, спрямованими на формування культу особи, де лідер постає як надлюдина, непогрішний вождь або символ нації. У мистецтві цей процес проявлявся через створення ідеалізованого та міфологізованого образу лідера: численні портрети та монументальні скульптури підкреслювали його велич, силу, мудрість і харизматичність, прикладом чого були гігантські статуї Сталіна або Мао, що домінували у публічному просторі та постійно нагадували про його авторитет. Кінематограф і література виробляли фільми, книги, оповідання та вірші, які возвеличували «героїчні» вчинки вождя, його «проникливість» і «вирішальну» роль у ключових історичних подіях, формуючи в уяві населення образ непогрішного та незамінного лідера. Музика та архітектура також

використовувалися для підкріплення культу особи: гімни, пісні, марші, а також монументальні архітектурні споруди — палаци, площі, меморіали — асоціювалися з епохою правління вождя та сприяли формуванню почуття захоплення, благоговіння й приналежності до державного проекту.

Освіта відіграла не менше важливу роль: шкільні та університетські програми, підручники та навчальні курси спрямовували молодь на засвоєння офіційної ідеології, популяризували міфологізовану історію держави та формували у дітей і студентів патріотизм, вірність партії та повагу до вождя. Паралельно з цим історична пам'ять використовувалася для легітимації влади та конструювання колективної свідомості: масові святкування, ритуали та публічні події створювали символічні нагоди для підкріплення культу особи та демонстрації єдності нації навколо лідера. Таким чином, інтеграція мистецтва, освіти та історичної пам'яті формувала комплексну систему пропаганди, де емоційне, естетичне та інтелектуальне впливання працювало на зміцнення авторитарної влади і створення стійкого міфу про надзвичайність та незаперечність лідера [41, с. 342].

У сталінському СРСР культ особи активно підтримувався через організацію численних масових заходів і святкувань, які слугували одночасно інструментом пропаганди, ритуалізації влади та формування лояльності населення. До таких заходів належали святкування річниць Жовтневої революції, коли проводилися масові демонстрації, паради та мітинги, під час яких Сталін поставав як великий керівник революції, а його портрети були присутні скрізь. День Перемоги 9 травня супроводжувався масштабними військовими парадом, маршами ветеранів і святковими мітингами, де Сталіна зображували як стратега і «батька перемоги», формуючи у населення відчуття єдності навколо вождя. День міжнародної солідарності трудящих 1 травня відзначався демонстраціями робітників і студентів із портретами Сталіна та гаслами про соціалістичний розвиток, що виховували відданість лідеру та партії. Окремо організовувалися дитячі святкові заходи, наприклад «Щаслива ялинка», яка замінила традиційне Різдво, де подарунки, ігри та вистави містили

радянські символи та пропагандистські елементи, включно з прославлянням Сталіна як «батька народів». Ювілейні заходи, присвячені дню народження Сталіна, проводилися по всьому Союзу і включали концерти, театралізовані сценки та масові збори, що підкреслювали його мудрість і роль захисника народу. Також широко використовувалися мітинги «Дружби народів» та інші міжнаціональні святкування, на яких Сталін демонструвався як об'єднувач усіх народів СРСР, що легітимізувало ідею «возз'єднання українського народу з великим російським народом». Усі ці заходи поєднували пропаганду, ритуал і культурне виховання, створюючи потужний емоційний ефект і закріплюючи культ особи Сталіна у свідомості громадян.

3.3. Репресивна політика як механізм утримання особистої влади

Політичні репресії в Україні розпочалися з перших спроб утвердження радянської влади у 1918 році та тривали майже до завершення існування СРСР у другій половині 1980-х років. Вони мали системний і цілеспрямований характер, спрямований на повне підпорядкування суспільства тоталітарній владі. Терор охопив усі верстви населення — від інтелігенції, військових і політичних діячів до представників духовенства, культури та мистецтва, проте найбільшого удару зазнало саме українське селянство. За архівними даними Служби безпеки України, у період із 1927 по 1990 рік у республіці було заарештовано понад мільйон осіб, з яких понад половину становили українці; 545 тисяч з них були засуджені, а щонайменше 140 тисяч — розстріляні.

Паралельно з арештами відбувалися масштабні депортації населення. Внаслідок кампанії «розкуркулення» у 1929–1953 роках з території України було примусово виселено близько 2,9 мільйона селян і членів їхніх родин. Ці дії супроводжувалися запровадженням ідеологічної доктрини «революційної законності», яка підміняла норми права принципом «революційної доцільності» — фактично дозволом на насильство від імені держави. Саме під цим гаслом виправдовувались арешти, показові процеси, конфіскації майна і фізичне

знищення «ворогів народу». У 1930–1937 роках до Кримінального кодексу УСРР було внесено близько 60 нових статей, що передбачали понад 80 різновидів «контрреволюційних злочинів», які давали змогу карати за будь-яку, навіть уявну, нелояльність до влади [45, с.447].

Найбільш жорстокого вигляду репресії набули у 1930–1953 роках — у період сталінізму, коли страх став головним інструментом управління суспільством. Репресивна машина охопила все — від знищення політичної опозиції й придушення селянського опору колективізації до розправ із духовенством та науковою елітою. Кульмінацією терору став Великий терор 1936–1938 років, коли хвиля арештів і розстрілів накрила партійців, військових, учених, письменників, учителів, священників. Тисячі людей було страчено без суду або засуджено за сфабрикованими звинуваченнями.

Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР у 1939 році політичні переслідування поширилися й на цей регіон. У 1939–1941 та 1944–1953 роках радянська влада знищувала залишки українського визвольного руху. Лише за участь або підтримку Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) було засуджено близько 87 тисяч осіб, а понад 200 тисяч — депортовано у віддалені райони СРСР.

Репресивна політика супроводжувалася масштабними етнічними депортаціями. З території України насильно виселяли поляків, німців, кримських татар (понад 190 тисяч осіб), вірмен, греків та представників інших національностей. Такі акції мали не лише каральний, а й колонізаційний характер, спрямований на зміну етнічного складу регіонів і посилення російського впливу.

Після смерті Сталіна у 1953 році та початку політики «відлиги» масовий терор поступово згас, однак репресивна система не була зруйнована повністю. У 1950–1980-х роках вона набула більш вибіркового характеру. Її головними жертвами стали представники інтелігенції, діячі культури, учасники дисидентських рухів, правозахисники, а також усі, хто наважувався відкрито критикувати радянську владу. Хоча систему ГУЛАГу офіційно ліквідували у

1960 році, репресії продовжувалися у формі цензури, позбавлення роботи, примусового ув'язнення у психіатричних лікарнях і переслідувань за переконання [42, с.364].

Таким чином, політичні репресії в Україні стали невід'ємним елементом механізму утримання влади в СРСР. Вони виконували функцію не лише покарання, а й залякування суспільства, виховуючи в людях покір та страх. Створена атмосфера тотального контролю й недовіри сприяла збереженню особистої влади керівництва, а насамперед — культу Сталіна, який перетворився на символ всевладдя, здатного вирішувати долю кожного громадянина. Репресії стали тим фундаментом, на якому тримався радянський тоталітаризм і який залишив глибокий слід у національній пам'яті українського народу.

У 1967–1971 роках в Українській РСР радянська влада продовжувала практику політичних переслідувань: за «антирадянську діяльність» було засуджено 87 осіб, а ще близько 6 тисяч потрапили під «профілактичний нагляд» органів КДБ. Упродовж 1965–1985 років у всьому Радянському Союзі за подібними звинуваченнями було позбавлено волі приблизно тисячу людей. В Україні ж останніми жертвами репресій стали представники національно-визвольного та правозахисного руху 1970–1980-х років — дисиденти, діячі культури, письменники, науковці, зокрема В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Василь Стус, Левко Лук'яненко. Вони залишалися «в'язнями сумління» до кінця 1980-х, аж до початку перебудови та політичної лібералізації 1987 року.

У суспільній свідомості українців поняття «політичні репресії» найчастіше ототожнюється з періодом Великого терору 1936–1938 років — найжорстокішою хвилею масового насильства в історії радянської держави. Саме тоді страх, беззаконня та свавілля влади охопили всі прошарки суспільства, а вираз «1937 рік» став символом трагічної доби, коли життя людини нічого не вартувало.

Згідно з архівними документами, підписаними головою КДБ УРСР Володимиром Нікітченком у 1964 році (Галузевий державний архів Служби безпеки України, фонд 42, справа 312), лише протягом 1937–1938 років на території України було засуджено 197 617 осіб, з яких 122 237 були страчені. Через позасудові органи — «особливі трійки» НКВС–УНКВС УРСР — пройшло 75 670 людей, 29 268 із них розстріляно. За рішенням наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР покарано 38 266 громадян, з яких 32 191 позбавлено життя. Ще 5891 особу засудила Особлива нарада НКВС СРСР (1826 з них страчено). Таким чином, майже 120 тисяч осіб стали жертвами позасудових рішень, половину з яких знищили фізично.

Репресивні операції в Україні мали централізований характер і проводилися за прямими вказівками вищого партійного керівництва. ВКП(б) ухвалювала політичні рішення, а НКВС СРСР видавав накази, що визначали масштаби «чисток» і встановлювали для союзних республік квоти — «ліміти» на кількість осіб, яких потрібно було заарештувати, розстріляти чи заслати до таборів. Такі ліміти часто збільшувалися за ініціативою місцевих органів.

Яскравим прикладом стала операція за наказом НКВС № 00447 від 4 липня 1937 року, спрямована проти «куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів». Первісно планувалося страчувати 8 тисяч осіб, але за ініціативою українського керівництва квоту збільшили до 26 150 розстрілів. Унаслідок цієї «куркульської операції» на території України заарештували 111 634 громадянина, переважно селян, із яких 64 419 розстріляли [41, с.115].

Такі масові акції проводилися не лише проти «класових ворогів», а й проти представників інтелігенції, духовенства, військових, науковців — усіх, хто потенційно міг поставити під сумнів політику партії. Репресії стали фундаментальним інструментом утримання влади, засобом знищення будь-яких проявів інакомислення та національної самосвідомості.

У підсумку, політичні репресії в Україні були не просто проявом жорстокості системи — вони стали невід’ємною складовою механізму радянського тоталітаризму, спрямованого на формування суспільства страху,

покори та беззаперечного підпорядкування партійній волі. Їхні жертви назавжди залишилися символом трагедії, що розкриває справжню сутність режиму, побудованого на насильстві, брехні та придушенні людської гідності.

Репресивна політика стала одним із ключових механізмів утвердження та утримання особистої влади Йосипа Сталіна. Вона слугувала не лише засобом фізичного усунення політичних опонентів, а й важливим інструментом контролю над суспільством, створення атмосфери страху та підпорядкування. Масові репресії, розпочаті ще у 1920-х роках, досягли апогею в період «Великого терору» 1937–1938 рр., коли під гаслом боротьби з «ворогами народу» знищувалися партійні діячі, військові командири, науковці, митці та прості громадяни. Така політика мала подвійний ефект: усувала будь-які потенційні загрози владі Сталіна та водночас консолідувала суспільство навколо його особи, створюючи ілюзію, що лише «вождь» здатен забезпечити порядок і стабільність.

Одним із головних інструментів репресій стала діяльність НКВС, який виконував роль карального органу, контролюючи всі сфери життя — від політичної до побутової. Система ГУЛАГу, що охопила мільйони людей, стала не лише формою покарання, а й економічним ресурсом, адже примусова праця використовувалася для реалізації масштабних індустріальних проєктів. Репресивна політика була тісно пов'язана з пропагандою: у пресі, кіно та літературі активно формувався образ ворогів — «шпигунів», «троцькістів», «буржуазних націоналістів», проти яких Сталін виступав як захисник народу і революції. Таким чином, страх став фундаментом політичної лояльності, а масові чистки — способом перетворення державного апарату на інструмент беззастережного виконання волі вождя [43, с.214].

Репресивна система також проникала в повсякденне життя громадян. Доносництво, показові судові процеси, депортації та позбавлення правового захисту формували атмосферу недовіри й підозри, що паралізувала будь-які прояви інакомислення. Люди змушені були демонструвати зовнішню

лояльність, брати участь у мітингах, писати колективні листи подяки вождю, тим самим підтверджуючи «єдність народу» навколо його особи.

У підсумку, репресивна політика в сталінській державі не лише зміцнила персоналістську владу, а й створила нову політичну культуру — культуру страху, у якій покора та поклоніння замінили активну громадянську позицію. Вона стала невід’ємною частиною сталінського культу особи, поєднавши насильство, пропаганду та ідеологічний контроль у єдину систему тотального панування.

3.4. Роль культових ритуалів, символів і публічних виступів у забезпеченні підтримки культу особи Й. Сталіна

Формування культу особи неможливе без створення розгалуженої системи ритуалів, символів і публічних дійств, які мали на меті підкреслити «винятковість» лідера, надати його владі сакрального змісту та перетворити його постать на об’єкт колективного поклоніння. У тоталітарних державах ХХ століття — зокрема в СРСР, нацистській Німеччині, Китаї чи Північній Кореї — такі засоби стали ключовими інструментами утримання персоналістської влади.

Культові ритуали були спрямовані на закріплення в масовій свідомості ідеї всевладності вождя та його «божественного покликання». Щоденне життя громадян насичувалося символічними актами лояльності — від обов’язкових вітальних вигуків («Слава Сталіну!», «Хай живе Мао!») до урочистих церемоній на честь дня народження або річниць приходу лідера до влади. Такі події супроводжувалися масовими демонстраціями, парадом, покладанням квітів до пам’ятників і монументів, що візуалізували «єдність народу і вождя» [37, с.181].

Особливу роль відігравала символіка — портрети, гасла, прапори, ордени, пам’ятники, які формували атмосферу тотальної присутності керівника в повсякденному просторі. Візуальний образ лідера став елементом «політичної ікони»: його портрети розміщували в усіх установах, школах, колгоспах, на

вулицях і навіть у приватних оселях. Зображення супроводжували урочисті збори, трудові змагання, святкові маніфестації, тим самим утверджуючи ідею, що життя громадян нерозривно пов'язане з постаттю правителя.

Публічні виступи вождя були кульмінаційним елементом ритуалізованої політики. Вони транслювалися по радіо, пізніше — по телебаченню, публікувалися у всіх газетах, викликаючи масову мобілізацію слухачів. Такі промови мали не стільки інформаційний, скільки емоційно-психологічний характер: їхня мета — не переконати, а навіяти, не інформувати, а створити емоційний контакт і відчуття причетності до «великої історії». Виступи супроводжувалися заздалегідь підготовленими оваціями, сльозами вдячності, колективним співом гімнів і скандуванням лозунгів.

У СРСР такі ритуали стали частиною щорічних свят — 1 Травня, 7 Листопада, Дня Конституції, а також масових заходів, присвячених пам'яті Леніна чи Сталіна. У Китаї подібну роль відігравали святкування Дня народження Мао Цзедуна або ритуальні читання «Червоної книжечки» з його цитатами. У нацистській Німеччині — урочисті з'їзди НСДАП у Нюрнберзі, де Гітлер виступав перед сотнями тисяч слухачів, занурюючи їх у атмосферу «національної єдності» та безмежної відданості фюреру [40, с.332].

Усі ці форми політичного ритуалу виконували подвійну функцію: по-перше, вони формували колективну ідентичність, що базувалася на поклонінні лідерові, а по-друге — перетворювали політику на своєрідну священнодію, де вождь поставав як пророк, месія або «батько нації». Завдяки постійній повторюваності таких ритуалів культ особи ставав частиною масової культури, витісняючи індивідуальне мислення й створюючи ілюзію загального одностайності.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУ ОСОБИ Й. СТАЛІНА

4.1. Вплив культу особи на структуру радянської держави

Упродовж 1930-х років у Радянському Союзі утверджувався ідеологічний монополізм, який пронизував усі сфери суспільного життя — від культури до науки. Кожен прояв інтелектуальної або творчої самостійності розглядався як потенційна загроза режиму. Сталінська система встановила повний контроль над духовним простором: формувався єдиний, "правильний" світогляд, заснований на беззаперечній вірі у непомильність вождя. Водночас відбувалося нав'язування суспільству особистих естетичних і політичних смаків Сталіна, а всі, хто наважувався мислити інакше — вчені, письменники, митці, освітяни — зазнавали цензурних утисків, цькувань або репресій.

Попри тотальний контроль і атмосферу страху, радянська держава прагнула створити освічене суспільство, необхідне для потреб індустріалізації. В умовах швидких економічних змін освіта ставала важливим елементом державної політики. Було організовано масову кампанію ліквідації неписьменності, створено широку мережу навчальних закладів, які мали виховувати «нову радянську людину» — віддану партії, працьовиту та ідеологічно стійку [33, с.127].

З 1932 року була запроваджена єдина система шкільної освіти, що передбачала три рівні: початкову (4 класи), неповну середню (7 класів) і середню (10 класів). Тоді ж встановлено єдиний день початку навчального року — 1 вересня, п'ятибальну систему оцінювання, а основною формою навчального процесу став урок. Відмовившись від комплексної системи, школа перейшла до предметного викладання, що сприяло стандартизації навчання та посиленню централізованого контролю над змістом освіти.

Після відомої телеграми Сталіна та Молотова від грудня 1932 року з вимогою згорнути політику українізації, більшість українських шкіл було

переведено на російську мову навчання. Це стало важливим кроком у напрямі русифікації та уніфікації освітнього простору СРСР, що призвело до поступового витіснення української мови з офіційного освітнього процесу.

Паралельно відбувалася реорганізація системи вищої освіти: інститут закріпився як основний тип вищого навчального закладу, а технікум — середнього спеціального. У 1934 році було скасовано плату за навчання, упорядковано систему наукових ступенів (кандидат і доктор наук) і вчених звань (професор, доцент). Скасовано бригадно-лабораторний метод, натомість відновлено індивідуальну систему навчання, що передбачала заліки, іспити та персональну відповідальність студента за успішність.

До початку Другої світової війни (на 1 січня 1941 р.) в Українській РСР функціонувало 173 вищих навчальні заклади з понад 197 тисячами студентів та 693 середні спеціальні навчальні заклади, у яких навчалося близько 196 тисяч учнів. Країна фактично створила потужний прошарок інженерно-технічної інтелігенції, чисельність якої перевищила 500 тисяч осіб. Проте навчальні програми мали чітко виражений ідеологічний та виробничий характер: значна частина навчального часу відводилася на політичну підготовку, марксистсько-ленінське вчення та вивчення історії партії [36, с.127].

Попри репресії, цензуру та централізований контроль, українська наука демонструвала помітні досягнення. Так, у 1932 році в Українському фізико-технічному інституті в Харкові вперше в СРСР було штучно розщеплено атомне ядро — подія, що мала велике наукове значення. У тому ж році лабораторія Євгена Патона була перетворена на Інститут електрозварювання, який став одним із провідних наукових центрів у галузі технічних інновацій. Видатний хірург-офтальмолог Володимир Філатов прославив Україну своїми відкриттями у сфері трансплантології та лікування очних хвороб.

Таким чином, розвиток освіти й науки в 1930-х роках мав суперечливий характер. З одного боку, вони служили знаряддям ідеологічної мобілізації населення, сприяли утвердженню культу Сталіна та вихованню слухняних громадян. З іншого — саме в цей час було створено фундамент науково-

технічного потенціалу, який у подальшому забезпечив значні досягнення радянської України у промисловості, техніці та медицині. Усе це свідчить про складне поєднання тоталітарного контролю та інтелектуального розвитку, що стало однією з характерних рис сталінської епохи.

У 1936 році в структурі Української академії наук (ВУАН) було створено низку суспільствознавчих інститутів, які мали на меті розвиток гуманітарних наук у рамках марксистсько-ленінської ідеології. Того ж року ВУАН було офіційно перейменовано на Академію наук Української РСР (АН УРСР), проте значна частина провідних науковців та співробітників академії потрапила під репресії, що стали складовою сталінського терору проти української інтелігенції. Репресії перетворилися на невід'ємний елемент так званої сталінської «культурної революції», яка передбачала суворий контроль над усіма проявами духовного та мистецького життя. Митці і письменники були змушені діяти в умовах жорсткої ідеологічної регламентації, прославляючи Сталіна, Комуністичну партію та радянський лад, що дедалі більше обмежувало їхню творчість і перетворювало мистецтво на інструмент політичної пропаганди.

У 1934 році незалежні літературні об'єднання були ліквідовані, а письменники об'єднані у Спілку письменників України. За аналогічним принципом створювалися інші творчі спілки — для художників, композиторів, акторів і журналістів, що дозволяло партійній владі централізовано контролювати культурний простір. Єдиним офіційно дозволеним методом творчості став соціалістичний реалізм, який вимагав оптимістичного та ідеологічно правильного зображення радянської дійсності, відданості соціалізму, партії та «вождю народів». Паралельно ідеологічний контроль поширювався на культурну спадщину: руйнувалися старовинні храми, монастирі та архітектурні пам'ятки, знищувалися поховання українських гетьманів, а цінні музейні експонати за безцінь продавалися за кордон, що призводило до непоправних втрат у національній культурі та історичній пам'яті [41, с.214].

Національно-культурне відродження 1920-х років, яке принесло Україні покоління видатних учених, письменників і митців, було жорстоко придушене сталінським режимом і залишилося в історії під трагічною назвою «Розстріляне відродження», символізуючи загибель інтелектуальної та духовної еліти країни. Після встановлення радянської влади більшовики почали формувати нову політичну культуру, повністю підпорядковану побудові соціалістичного суспільства та боротьбі з «ворогами революції». Основою такої політики стала ленінська теза, висловлена у 1920 році, що метою політичної культури є виховання справжніх комуністів, здатних допомогти трудящим перемогти старий порядок і будувати нову державу без експлуататорів.

Утвердженню монопартійної системи сприяли низький рівень політичної та загальної освіти більшості членів партії, ідеологічна непримиримість та войовничий атеїзм, тотальний контроль над приватним життям громадян, гасло «мета виправдовує засоби», що виправдовувало репресії, класове розшарування та створення образу постійного ворога, а також застосування каральних органів як основного інструменту політичного контролю. Наслідком цих заходів стало формування антагоністичного політико-культурного середовища, де панували страх, недовіра та суспільний розкол. Особливо гостро конфлікт між владою та українським селянством загострювався внаслідок політики колективізації, діяльності комітетів незаможних селян, Голодомору 1932–1933 років і ліквідації будь-яких проявів місцевого самоврядування.

Таким чином, сталінська культурна політика не лише знищила духовну еліту України, а й сприяла формуванню нового типу підданого суспільства, позбавленого права на вільну думку та творчість, перетворивши культуру на інструмент ідеологічного контролю, а людину — на об'єкт виховання в дусі абсолютної покори режиму.

Вплив Комуністичної партії на масову свідомість посилювався через соціальний розпад і деморалізацію суспільства після війни та революції. Партія використовувала методи репресій, агентурний нагляд, нацьковування верств

населення одне на одного, залякування та примус, а також соціально-економічні кризи для усунення опонентів.

Адаптація мас до комуністичних цінностей забезпечувалася через централізовану мережу агітаційних і освітніх закладів, масову пропаганду, тотальну ідеологізацію культури, цензуру та «чистки» бібліотек, обов'язкову участь у контрольованих «добровільних» товариств, політизацію освіти і боротьбу з релігією [42, с.217].

Радянська людина нав'язувалася як «соціальна», де інтереси колективу важливіші за особисті, а сім'я виступає політичним осередком. Особисте життя підпорядковувалося державі, індивідуальні переживання заперечувалися, а «радянський аскетизм» став нормою.

Політичне виховання доповнювалося культом нових героїв, серед яких особливе місце займав «радянський» Шевченко як символ революції, чий твір підганявся під ідеологічні стандарти.

Комуністичні норми впроваджувалися й через релігійні форми: церковні обряди замінювалися революційними святами, шлюбам та «революційними октябринами», а символи релігії замінювалися державними атрибутами.

У 1920–30-х роках вплив Комуністичної партії на масову свідомість значно посилювався через деморалізацію населення, соціальний розпад і маргіналізацію суспільства, що стали наслідком війни та революційних потрясінь. Влада використовувала неприязнь населення до «старої» інтелігенції, навіть тих її представників, які співпрацювали з режимом, застосовувала репресивні методи, агентурний контроль, нацькування одних груп населення на інші, залякування, примус і знущання, використовуючи соціально-економічні кризи для усунення політичних противників.

Для нав'язування комуністичних цінностей масам активно застосовувалися гасла, доповіді, газети, журнали та радіо, що придушували індивідуальність, свободу думки, руйнували духовність і національну самобутність. Мовні штампи й кліше відображали формування тоталітарної політико-культурної системи, заснованої на культі вождя, пріоритеті ідеології

над інформацією, секретності, подвійних стандартах для партійців, поділі світу на «ворожу буржуазну» та «передову пролетарську» культуру, запереченні опозиції та національної самобутності.

Замість терміну «Україна» використовували «Південь Європейської Росії», «Південно-західний район» тощо, що підкреслювало провінційний статус республіки. Для ідеологічного впливу трансформували церковну лексику, вводячи терміни на кшталт «апостоли світової революції» або «революціонер-мученик».

Особливу роль відігравала історична свідомість населення: історію трактували крізь призму політики та марксистського світогляду, активно впроваджували терміни «формація», «клас», «партія», «революція», «марксизм-ленінізм-сталінізм», що витісняло національний і цивілізаційний контекст української історії, підкорюючи її спрощеному прогресивному формційному розвитку та теорії класової боротьби.

Комуністичний режим впроваджував міфи політичної культури через символіку, ритуали, політичну топоніміку та адаптацію елементів української національної ідеології, створюючи образ України як держави, здатної існувати лише під пролетарською диктатурою та виконувати «світове призначення» [44, с.356].

Нова політична культура протиставлялася традиційним цінностям українського менталітету — демократизму, толерантності, повазі до особистості та свободи. Комуністична влада прагнула позбавити українців усвідомлення власної національної самостійності, громадянських прав і культурної самобутності, накладаючи нові класові та тоталітарні норми, що поступово спотворювало внутрішню освіту та свідомість людей.

4.2. Десталінізація та переосмислення політичної спадщини після 1953 року

Період десталінізації в Україні характеризувався поступовим відходом від суворої тоталітарної системи Сталіна та спробами реформування політичного і соціального життя через часткову демократизацію та гуманізацію влади. У цей час здійснювалася реабілітація жертв сталінських репресій, розпочиналося переосмислення репресивної політики та пом'якшення контролю над суспільством. Проводилися спроби модернізації консервативної економічної моделі, а також розширення зовнішньополітичних контактів, зокрема співпраця із західними країнами, включно зі США.

У культурній сфері відзначався активний розвиток українського мистецтва та літератури: з'явилося покоління «шістдесятників», яке відстоювало свободу творчості, відновлювало національні традиції і критично переосмислювало радянську дійсність. Водночас формувалася дисидентський рух, що відкрито критикував існуючу систему і відстоював права людини, свободу слова та громадянські свободи [45, с. 287].

Десталінізація також сприяла послабленню ідеологічного тиску, зростанню інтересу до національної самобутності, відновленню історичної пам'яті та популяризації української мови й культури. Цей період став початком етапу поступового переосмислення радянської політики і відкрив можливість для обмеженої лібералізації суспільного життя.

Перший етап десталінізації, який тривав з березня 1953 року по лютий 1956 року, характеризувався поступовим пом'якшенням репресивної політики та початком лібералізації суспільного життя. У цей період було здійснено перші амністії засуджених, зокрема тих, хто отримав покарання до п'яти років за посадові чи господарські злочини, а також неповнолітніх і жінок, що мали дітей до 18 років. Значні зміни торкнулися репресивних структур: ліквідовувалися позасудові органи, що виконували роль інструментів репресій, такі як воєнні трибунали військ МВС та Особлива нарада МВС. Одночасно проводилася

реформа системи ГУЛАГу — скасовувалися номери на одязі ув'язнених, запроваджувалися можливості побачень із рідними, поліпшувалися умови утримання. Ці заходи ознаменували початок поступового перегляду сталінської політики терору та створили передумови для подальшої реабілітації жертв репресій і демократизації політичного та соціального життя в країні.

Другий етап десталінізації, що тривав з 1956 по 1961 рік і розпочався після XX з'їзду КПРС у лютому 1956 року, відзначався поглибленим переглядом сталінської політики та розширенням процесів реабілітації. У цей період відновлювали права репресованих народів: чеченці, інгуші, балкарці, карачаївці та калмики отримали дозвіл повернутися з місць заслання на батьківщину, хоча німці Поволжя, кримські татари та турки-месхетинці залишалися офіційно нереабілітованими до 1989 року. Було звільнено з ув'язнення осіб і членів їхніх родин, які раніше були засуджені за «український буржуазний націоналізм». Водночас відновлювалися партійні та радянські керівники УРСР, серед яких В. Чубар, В. Затонський, С. Косіор, М. Скрипник, Ю. Коцюбинський [44, с.362].

Система виправно-трудова таборів зазнала реорганізації: табори були перейменовані, а спецпоселенці отримали право на повернення додому. Було змінено керівництво органів державної безпеки, а Верховна Рада СРСР ухвалила нові «Основи кримінального законодавства», що суттєво покращили права підсудних: вік кримінальної відповідальності встановлювався на рівні 14–16 років, заборонялося застосування морального чи фізичного тиску, підсудні та їхні адвокати мали право ознайомлюватися з матеріалами справи, а судові процеси проводилися відкрито, з незначними винятками.

Особлива увага приділялася реабілітації культурної та інтелектуальної еліти: українських письменників, зокрема Е. Блакитного, В. Чумака, І. Микитенка та драматурга М. Куліша, а також кінорежисера О. Довженка і поета В. Сосюру, було очищено від звинувачень у «українському буржуазному націоналізмі». Цей етап десталінізації став важливим кроком до гуманізації політичного життя, відновлення соціальної справедливості та часткового

звільнення українського суспільства від сталінського терору, що відкрило нові можливості для розвитку національної культури, науки і літератури.

Третій етап десталінізації, що тривав з осені 1961 по осінь 1964 року, характеризувався активним демонтажем символів культу Сталіна та зміною топонімії на честь вождя. Було знесено пам'ятники Й. Сталіну, а установи, підприємства, вулиці та населені пункти, що носили його ім'я, перейменовано: зокрема, Сталінську область було перейменовано на Донецьку, а місто Сталіно — на Донецьк. Водночас спостерігалася тенденція до часткової реабілітації Сталіна у офіційній риторичі: його діяльність почали оцінювати як позитивний внесок у розвиток Комуністичної партії та радянської держави, а постанови часів «ждановщини» визнавали «правильними у принципі». Після усунення М. Хрущова від влади у жовтні 1964 року процес десталінізації фактично завершився, а політична ідеологічна система знову почала набирати риси централізованого контролю, що обмежувало подальше поширення реформ і гуманізаційних ініціатив. Цей етап засвідчив, що десталінізація мала обмежений характер і була залежною від політичної кон'юнктури, а її наслідки частково нейтралізувалися після зміни керівництва країни [28, с.321].

Період «хрущовської відлиги» відзначався поступовою лібералізацією суспільного та політичного життя в Україні. Основними ознаками цього процесу стали припинення масових репресій і ідеологічних кампаній проти українського буржуазного націоналізму, часткова реабілітація жертв сталінських репресій, критика культу особи Сталіна, сповільнення русифікації та послаблення ідеологічного контролю у сфері мистецтва і літератури.

У цей час відбувалося реформування радянської системи управління на рівні СРСР і Української РСР: модернізувалися державно-партійні структури, проводилися зміни в економічній політиці, соціальній сфері та системі соціального забезпечення, що надавало громадянам певні права та можливості, раніше обмежені тоталітарним режимом. Поступово формувалася атмосфера відносної свободи творчості та наукової діяльності, розвивалася культура,

література, театр і кіно, а суспільство отримувало змогу більш відкрито обговорювати питання національної самобутності та історичної пам'яті.

4.3. Відображення сталінського культу в сучасному політичному дискурсі

Однією з ключових причин актуалізації сталінського культу у сучасних суспільствах є збереження стереотипів і завуальованого сприйняття історичної постаті Йосипа Сталіна, що сформувалися ще в радянські часи. Значну роль у поширенні цих наративів відіграє покоління старших громадян, які особливо сентиментально ставляться до радянського минулого і вбачають у постаті Сталіна символ сильної держави та порядку. Саме їхні оцінки та спогади формують суспільну пам'ять, здатну впливати на політичні настрої та ідеологічні орієнтири сучасного населення.

Іншим чинником відродження елементів сталінізму є політична влада, яка перебуває під значним впливом Росії. У сучасному російському дискурсі ми спостерігаємо тенденції до ревізії радянського минулого та романтизації сталінської епохи. Політичні лідери, включно з Володимиром Путіним, у своїх публічних виступах демонструють симпатії до політичного авторитаризму сталінського типу, що сприяє легітимізації елементів репресивної політики в сучасній внутрішній і зовнішній стратегії країни.

Термін «неосталінізм» у сучасних політичних дискусіях відображає сучасну інтерпретацію сталінського режиму: систему влади, яка, з одного боку, відмовляється від масових репресій у радянському стилі, а з іншого — зберігає жорсткий контроль над політичним життям, обмежує свободу громадянської активності та репресивно реагує на опозиційні настрої. Як зазначав Михайло Горбачов, неосталінізм є модернізованою формою сталінського режиму, де методи цькування політичних опонентів та тотальний нагляд над суспільством замінюють масштабні фізичні репресії [33, с.127].

У контексті сучасної Росії це проявляється у формі політичного примусу, ідеологічного тиску, придушення інакомислення та символічних «депортацій» критично налаштованих громадян за межі країни. Такі практики не повторюють

радянський ГУЛАГ, але підтримують авторитарний контроль, обмежують свободу слова і формують політичну культуру страху, що багато в чому перегукується зі сталінськими методами управління суспільством.

Таким чином, сталінський культ у сучасних політичних дискурсах відображає не лише історичну пам'ять і ностальгію частини населення, але й сучасні авторитарні практики влади, що легітимізують контроль, репресивні методи та ідеологічне домінування, повторюючи ключові риси сталінської політики у трансформованій формі.

Однією з найпомітніших форм неосталінізму є символічне відтворення культів особи Сталіна у публічному просторі. Це проявляється, зокрема, у встановленні пам'ятників, організації акцій із використанням його зображень та лозунгів. В Україні, навіть після здобуття незалежності, подекуди збереглися такі традиції. Так, у травні 2010 року в Запоріжжі на території місцевого обласного комітету КПУ було відкрито погруддя Йосипа Сталіна, проте вже ввечері 28 грудня активісти організації «Тризуб» імені Степана Бандери демонтували його, відламавши голову. У Львові 7 травня 2012 року було встановлено скульптурну композицію, що представляла Сталіна в іронічно-гротескній формі, проте через відсутність офіційного погодження з міською владою пам'ятник було демонтовано менш ніж за 10 хвилин. Ці приклади свідчать про неоднозначне ставлення суспільства до сталінського спадку: він поєднує як прояви ностальгії, так і сатиричну критику історичного персонажа.

Іншою формою неосталінізму є сучасна політична стратегія Росії, яка поєднує елементи авторитарного управління, реторики державного лідерства та модернізаційної ідеології. Зокрема, у своїх зверненнях президент Російської Федерації заявляє про створення «розумної економіки» та побудову «справжньої Росії», здатної зайняти гідні позиції у світовому економічному розподілі. Ця концепція модернізації активно поширюється через бюрократичні структури, експертне співтовариство, прокремлівські медіа та партійні організації «Єдиної Росії» [38, с.247].

Суть офіційно декларованої концепції полягає у тому, що Росія має стати наддержавою, інтегруватися у глобальний економічний простір («золотий мільярд») і забезпечити процвітання не лише завдяки експорту енергоресурсів, а й через розвиток інноваційних галузей економіки. Проте за цією риторикою часто приховується авторитарний контроль, централізація влади та ідеологічне конструювання наративу про «велич держави», що нагадує сталінські практики легітимізації влади через культ особи та монополізацію політичного простору.

Таким чином, неосталінізм у сучасному контексті проявляється не лише у символічно-історичних формах, а й у політико-ідеологічних стратегіях, які поєднують елементи авторитаризму, пропаганди та модернізаційної риторики, формуючи у суспільстві модель поведінки та мислення, близьку до сталінської традиції управління.

Мета кремлівських стратегів, ймовірно, має значно ширший і глибинний характер, ніж офіційно декларована. Багато ознак свідчать про те, що ідеологія «модернізації» фактично є новим мобілізаційним проектом правлячої партії Росії. Як тільки цей проект отримає достатнє впровадження серед населення, він слугуватиме механізмом забезпечення стабільності влади та збереження режиму, який сьогодні відчуває серйозний тиск через внутрішні й зовнішні виклики.

Історичні паралелі тут очевидні. Концепція модернізації є своєрідною «матрицею» сталінської індустріалізації, хрущовської політики «кукурудзи», горбачовських «нового мислення», «прискорення», гласності та перебудови. Усі ці проекти історично мали на меті посилити залежність громадян від держави, створити ефективні механізми тоталітарного контролю та централізації влади [32,с.147].

У сучасних умовах кремлівська доктрина «модернізації» не лише викликає настороженість, але й породжує реальний страх у свідомих громадян. Адже вона може стати інструментом посилення авторитарного контролю, ідеологічного тиску та обмеження будь-яких проявів політичної чи культурної самостійності.

У цьому контексті постає серйозна загроза для України: якщо така «модернізація» буде реалізована в Росії, її вплив неминуче пошириться і на сусідню державу, що ризикує знову опинитися в залежності від Москви, фактично повертаючись до статусу провінції сучасної імперії. Це створює підстави для уважного аналізу сучасних політичних дискурсів і стратегій Росії, особливо у сфері пропаганди, ідеології та мобілізації населення.

Політичний персоналізм у сталінському СРСР формувався навколо культу особи Йосипа Сталіна та поєднував абсолютну концентрацію влади в руках одного лідера, тотальний контроль над масовою свідомістю, придушення будь-яких проявів опозиції та широку ідеологічну мобілізацію населення. Сталінський режим системно застосовував пропаганду, цензуру, масові репресії, а також символічні практики — спорудження пам'ятників, перейменування міст і вулиць, проведення ритуалів, що мали формувати беззаперечну лояльність і покірність. Усі державні та суспільні інститути працювали на підтримку культу особи та легітимацію влади, а ідеологія проникала в усі сфери життя громадян.

У сучасній політичній практиці Російської Федерації простежуються риси неосталінізму та персоналізованої влади, проте вони мають адаптовану форму. Сучасний політичний персоналізм характеризується централізацією влади, коли політичний, адміністративний та економічний контроль зосереджується в руках одного лідера та обмеженого кола його прибічників. Влада активно мобілізує суспільство за допомогою ідеологічних наративів, державних програм і медіа, прикладом чого є оголошені президентським танденом Путін–Медведєв проекти «модернізації Росії», що позиціонуються як програми розвитку та піднесення держави на міжнародній арені [45, с.241].

Контроль за опозицією та суспільною активністю здійснюється через політичний, економічний та інформаційний тиск, дискредитацію критиків режиму, обмеження діяльності незалежних медіа та громадських організацій. Історична пам'ять і культурні символи також використовуються як інструмент легітимації влади — актуалізуються сталінські міфи, радянські герої та події,

що створює ілюзію безперервності державної політики та стабільності режиму. Мобілізаційні кампанії та ідеологічні проєкти спрямовані на консолідацію населення, формування уявлення про «єдину націю» та підкріплення легітимності правлячого режиму.

Порівняльний аналіз свідчить, що сучасний персоналізм у Росії зберігає структурні риси сталінської моделі: центральна роль лідера, ідеологічна мобілізація та контроль суспільної свідомості. Водночас сучасні методи менш жорстокі і більш технологічно адаптовані — замість масових репресій застосовується економічний та інформаційний тиск, а замість класичної цензури — контроль медіапростору та пропагандистські кампанії. Символічні та культурні інструменти використовуються для легітимації влади та формування суспільної лояльності (дод. Б).

Особливу увагу привертає проєкт «модернізації Росії», який, подібно до сталінської індустріалізації, хрущовських економічних кампаній чи горбачовської перебудови, виконує одночасно економічну та політичну функцію — стабілізацію режиму, формування лояльності та обмеження інакомислення. Для України такі тенденції становлять прямий ризик, оскільки вони потенційно сприяють відновленню інструментів політичного контролю, ідеологічного тиску та обмеження демократичних свобод, що ставить під загрозу національну незалежність, громадянські права та культурну самобутність [44, с.362-363].

Таким чином, сучасний політичний персоналізм у Росії є адаптованим спадкоємцем сталінського режиму, а його вплив на сусідні держави, зокрема Україну, вимагає ретельного аналізу та виважених політичних заходів.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження політичних аспектів формування та функціонування культу особи Йосипа Сталіна дозволяє зробити комплексні висновки щодо природи цього феномену, його історичних передумов, механізмів утвердження та довготривалого впливу на радянську політичну систему й сучасний політичний дискурс. Культ особи Сталіна був не лише елементом політичної пропаганди чи інструментом персонального звеличення лідера, а цілісною моделлю організації тоталітарної влади, що охоплювала ідеологічну, політичну, соціальну, психологічну та культурну сфери суспільного життя. Він виступав одним із ключових механізмів легітимації необмеженої влади, централізації управління та підпорядкування суспільства інтересам правлячого режиму.

Аналіз теоретико-методологічних підходів засвідчив, що феномен культу особи є складним міждисциплінарним явищем, яке досліджується у межах політичної науки, соціології, історії, соціальної філософії та політичної психології. Тоталітарна концепція розглядає культ особи як невід'ємний компонент авторитарних і тоталітарних систем, що забезпечує сакралізацію влади та формування образу безальтернативного лідера. Соціологічні та психологічні підходи пояснюють культ особи через механізми масової свідомості, харизматичного лідерства, колективної ідентичності та потреби суспільства у символі стабільності в умовах соціальної кризи. Конструктивістські та постмодерністські концепції акцентують увагу на ролі державних комунікацій, політичного дискурсу та символічного насильства у створенні образу вождя. Таким чином, культ особи є результатом поєднання політичних інтересів влади та психологічної готовності суспільства до сприйняття персоналізованої моделі управління.

Встановлено, що політичні передумови формування сталінського культу були безпосередньо пов'язані з внутрішньопартійною боротьбою після смерті Володимира Леніна, поступовою ліквідацією політичної опозиції та концентрацією влади в руках генерального секретаря. Знищення принципів колективного керівництва, підпорядкування партійного апарату та встановлення системи особистої відданості створили інституційне підґрунтя для персоніфікації влади. Водночас соціально-економічні процеси форсованої індустріалізації, колективізації та урбанізації сприяли руйнуванню традиційних соціальних зв'язків і формуванню масового суспільства, схильного до патерналістських настроїв та очікування «сильної руки». Ідеологічною основою культу стали більшовицькі уявлення про авангардну роль партії, революційного вождя та історичну місію радянської держави, що поєдналися з традиціями російського самодержавства та авторитарної політичної культури.

Дослідження діяльності партійних і державних інститутів показало, що саме вони стали головними інструментами створення, підтримання та поширення культу особи Сталіна. Комуністична партія здійснювала тотальний контроль над суспільством через систему кадрового добору, ідеологічного виховання та політичної мобілізації населення. Державні органи, система освіти, правоохоронні структури, судові органи та засоби масової інформації були інтегровані у єдиний механізм формування образу вождя як безпомилкового керманича держави. Особливу роль відігравали органи агітації та пропаганди, що координували діяльність культурних установ, творчих спілок та медіа у напрямі систематичного прославлення Сталіна. Цензура та репресивний апарат забезпечували придушення будь-яких альтернативних поглядів, перетворюючи культ особи на обов'язковий елемент суспільного життя.

Інструменти формування культу охоплювали масову пропаганду, систему освіти, мистецтво, літературу, кінематограф, архітектуру та символічну політику пам'яті. Через пресу, радіо, плакати, монументи, масові урочистості та

ритуали створювався образ Сталіна як «батька народів», геніального полководця та продовжувача справи Леніна. Офіційна історіографія переписувала історичні події відповідно до політичних потреб режиму, перебільшуючи роль Сталіна та виключаючи з історичної пам'яті його політичних опонентів. Міфотворчість, репресії та пропаганда діяли у взаємозв'язку, створюючи замкнену систему, в якій політичне насильство виправдовувалося необхідністю захисту держави та будівництва соціалізму.

Функціонування культу особи мало глибокі політичні, суспільні та культурні наслідки для радянської держави. Персоналізація влади сприяла формуванню тоталітарної системи, у якій державні та партійні інститути втратили самостійність і перетворилися на інструменти реалізації волі лідера. Масові репресії, атмосфера страху, придушення свободи слова та політичної активності призвели до деградації громадянського суспільства та утвердження авторитарної політичної культури. Культ особи сприяв формуванню патерналістської свідомості, конформізму та залежності населення від держави, що мало довготривалий вплив на суспільно-політичний розвиток пострадянських країн.

Після смерті Сталіна процес десталінізації став спробою часткового подолання наслідків культу особи через критику репресій, реабілітацію жертв та послаблення ідеологічного контролю. Однак системні риси авторитарного управління, централізованого контролю та персоналізованої влади значною мірою збереглися навіть після офіційного засудження культу. Це свідчить про глибоке вкорінення сталінської моделі в політичній культурі радянського суспільства та складність її повного демонтажу.

Порівняльний аналіз сучасних політичних процесів засвідчив, що окремі елементи культу особи та персоналізованого управління продовжують проявлятися у сучасних авторитарних режимах, зокрема в Російській Федерації. Використання історичної пам'яті, сакралізація державної влади,

пропагандистська мобілізація населення та концентрація політичного контролю навколо фігури лідера демонструють спадковість окремих рис сталінської політичної моделі. Такі тенденції становлять загрозу демократичному розвитку, оскільки сприяють виправданню обмеження прав і свобод, посиленню державного контролю та маніпуляції суспільною свідомістю.

Наукове значення дослідження полягає у поглибленні розуміння механізмів формування політичних культів у тоталітарних системах, ролі ідеології та пропаганди у функціонуванні персоналізованої влади, а також у визначенні історичних і політичних наслідків культу особи для держави та суспільства. Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів для аналізу сучасних проявів авторитаризму, політичної маніпуляції та інформаційного впливу на масову свідомість. Таким чином, дослідження підтверджує, що культ особи Йосипа Сталіна був не лише історичним явищем радянського тоталітаризму, а й важливим політичним уроком для сучасності, що дозволяє усвідомити небезпеку концентрації влади, маніпуляції історичною пам'яттю та руйнування демократичних інститутів під впливом персоналізованого авторитарного управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Харчук О. Культ особи в сталінській системі управління: монографія. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2015. 312 с.
2. Сидоренко В. Радянська пропаганда 1920–1940-х років: історико-політичний аналіз. Львів : Світ, 2014. 248 с.
3. Петренко І. Політичні репресії в УРСР (1936–1938): чисельність, структура, наслідки. Харків : Фоліо, 2016. 196 с.
4. Медведева Л. Формування радянської системи пропаганди в Українській РСР. Харків : Видавництво Харківського ун-ту, 2010. 198 с.
5. Зелінський В. Міф про «радянську людину»: пропаганда, ідеологія, особистість. Київ : Академвидав, 2018. 226 с.
6. Галів М. Вплив культу особи на український історико-педагогічний наратив 1920–1980 рр. Молодь і ринок. 2021. 6–12 с.
7. Руслан Г. Феномен сталінізму в сучасному науковому дискурсі: проблеми, парадокси, суперечності. Київ : Наукові праці МАУП. Політичні науки та публічне управління, 2019. 26–31 с.
8. Бердяєв М. Ленінізм як вождизм нового типу. Москва : Наука, 1991. 184 с.
9. Петровський Г. Сталін і українське питання: вибрані виступи і документи. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2003. 256 с.
10. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2009. 280 с.
11. Єсельчик С. Радянська пам'ять : історія, політика, культура. Київ : Смолоскип, 2011. 222 с.
12. Геллер М., Гелларт С. Політика страху і репресій у СРСР. Київ : Дух і Літера, 2012. 312 с.
13. Вдовиченко С. Українські дисиденти 1960–1980-х років: історія руху. Київ : Дух і Літера, 2013. 254 с.

14. Ковалёва О.-Ю. Радянська тоталітарна держава: витоки, механізми, спадщина. Москва : Російський політичний енциклопедичний словник, 2008. 349 с.
15. Шаповал Ю. Колективізація і Голодомор : Україна 1929-1934. Київ : Либідь, 2006. 450 с.
16. Розпорядження Президії ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ...» (1 грудня 1934 р.). Відомості Верховної Ради СРСР. 1935. № 3. С. 82-84.
17. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» (18 листоп. 1932). Архівні документи. Київ : Державний архів, 2002. 34 с.
18. Архівні матеріали КДБ УРСР. Фонд 42, спр. 312: звіти про репресії 1937-1938 рр. Київ : СБУ, 2007. 560 с.
19. Стандарт ДСТУ 8302:2015. Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 17 с.
20. Дьячков В. Ідеологія вождизму: історико-філософський аналіз. Санкт-Петербург : Пітер, 2012. 212 с.
21. Кундін А. Соціологія мас та масова свідомість. Москва : Ексмо, 2015. 368 с.
22. Плахотнюк О. Радянська культурна політика на Україні у 1930-х рр. Київ : Інститут української археографії і джерелознавства НАНУ, 2019. 310 с.
23. Рогович Т. Формування радянської системи контролю: НКВС, ГУЛАГ, терор. Львів : Літопис, 2014. 392 с.
24. Кириченко М. В. Селянство та колективізація в Україні: 1928-1934. Київ : Наук. думка, 2005. 408 с.
25. Литвин С. Радянська держава і українська нація: взаємодія, конфлікт, спадщина. Київ : Критика, 2020. 334 с.
26. Chatterjee R. Legacy of Stalinism: The History of the Soviet Union 1930-1953. London : Routledge, 2015. 310 p.
27. Thompson E. P. The Making of the English Working Class. London : Penguin, 1966. 832 p. (для методологічного порівняння)

28. Fitzpatrick S. *The Russian Revolution*. Oxford : Oxford University Press, 1994. 284 p.
29. Kenez P. *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 401 p.
30. Service R. *Stalin. A Biography*. London : Macmillan, 2004. 712 p.
31. Kotkin S. *Stalin: Paradoxes of Power, 1878-1928*. New York : Penguin Press, 2014. 528 p.
32. Kotkin S. *Stalin: Waiting for Hitler, 1929-1941*. London : Allen Lane, 2017. 815 p.
33. Getty J., Naumov O. *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*. New Haven : Yale University Press, 1999. 495 p.
34. Jansen M., Petrov N. *Stalin's Loyal Executioner: People-Devils Revisited*. London : Routledge, 2002. 296 p.
35. Suny R. *Stalin and His Legacy: the Soviet Union, the Third World, and the Challenge of the Past*. London : Routledge, 2001. 302 p.
36. Tompson E., Lange E. *Culture, Power and the State : Rural Society in the Soviet Union, 1920-1950*. Madison : University of Wisconsin Press, 2004. 342 p.
37. Pipes R. *Russia under the Bolshevik Regime*. New York : Vintage Books, 1995. 643 p.
38. Millar J. *Politics, Work, and Daily Life in the USSR: A Survey of Former Soviet Republics*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 564 p.
39. Lewin M. *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. London : Macmillan, 1985. 650 p.
40. Werth N. *The NKVD Mass Secret Operation, 1937-1938: Political Purges and Mass Arrests*. Paris : Harwood Academic, 1999. 213 p.
41. Gregor A. *Marxism, Fascism, and Totalitarianism*. Stanford : Hoover Press, 2000. 289 p.
42. Alexeev M. *Stalin and the Soviet Technocrat: A Reexamination*. Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2003. 320 p.

43. Zubok V. *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill : University of North Carolina Press, 2007. 496 p.
44. McDermott K., Stibbe M. *Stalinist Terror in the 1930s: A Historical Overview*. Manchester : Manchester University Press, 2006. 280 p.
45. Brown D. *The Soviet Media and Propaganda Under Stalin*. Bloomington : Indiana University Press, 2000. 243 p.
46. Brandenberger D. *Propaganda State in Crisis: Soviet Ideology, Indoctrination, and Terror under Stalin, 1921-1941*. London : Routledge, 2011. 455 p.
47. Satter D. *Age of Delirium: The Decline and Fall of the Soviet Union*. New Haven : Yale University Press, 2001. 384 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Східний Берлін, Німеччина. 9 вересня 1951

Вітрина книжкового магазину в Одесі. 1931 рік

Культ Путіна. Товари у канцелярському відділі крамниці.